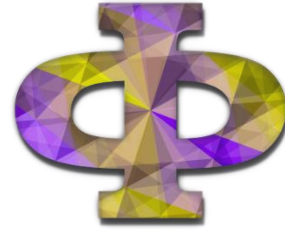

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΙΝΗΣ

• ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ •

για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
στην ειδίκευση: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

«ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ»

Επιβλέπουσα: ΒΑΝΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΡΟΔΟΤΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ, 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	3
Εισαγωγή	4
1. Αντιεβραϊσμός	9
1.1. Τι είναι ο αντιεβραϊσμός;.....	9
1.2. Μορφές αντιεβραϊσμού	10
1.3. Αντιεβραϊκοί μύθοι	11
1.4. Κατηγορίες κατά των Εβραίων.....	13
2. Αντισημιτισμός	16
2.1. Ορισμοί του αντισημιτισμού.....	16
2.2. Μορφές του αντισημιτισμού	18
2.3. Η βαθμιαία ανάδυση του αντισημιτισμού στη Δυτική Ευρώπη και κυρίως στη Γερμανία.....	19
3. Η περίπτωση της Ελλάδας στον Μεσοπόλεμο	22
3.1. Εκφράσεις αντιεβραϊσμού και αντισημιτισμού στην Ελλάδα από την Επανάσταση έως τον Μεσοπόλεμο	22
3.2. Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.....	24
3.3. Αντισημιτικός Τύπος και διανοούμενοι	28
3.4. Οι μύθοι του ελληνικού αντισημιτισμού.....	28
Συμπεράσματα	44
Βιβλιογραφία	47

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά το ζήτημα του ελληνικού αντισημιτισμού, έτσι όπως αυτός διαμορφώθηκε και εκφράστηκε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, στο πλαίσιο της εδραίωσης του κρατικού αντικομμουνισμού και των οικονομικών ανταγωνισμών που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα την επαύριον της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Μέσα από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, επιχειρείται να εξεταστούν τα φαινόμενα του αντιεβραϊσμού και του αντισημιτισμού, οι μορφές έκφρασής τους και οι κύριοι μύθοι που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτά σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπλέον, η εργασία αναπτύσσει τους όρους ανάδυσης του αντισημιτισμού τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη και τα γεγονότα που οδήγησαν στον συνοικισμό της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ το 1931, που αποτέλεσαν την αποκορύφωση της έκφρασης του ελληνικού αντισημιτισμού. Όπως προκύπτει από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών, κυρίως των εφημερίδων *Μακεδονία* και *Εσπερινή*, ο ελληνικός αντισημιτισμός αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό τα θέματα του ευρωπαϊκού αντισημιτισμού, ωστόσο, έγινε προσπάθεια ώστε αυτά να προσαρμοστούν στην ελληνική πραγματικότητα και στη δεδομένη ιστορική συγκυρία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα, για πολλές δεκαετίες μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, είχε επικρατήσει η άποψη ότι ο αντισημιτισμός ήταν ένα φαινόμενο, οπωσδήποτε καταδικαστέο, το οποίο όμως δεν αφορούσε ούτε την ιστορική ούτε τη σύγχρονη πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστική η τοποθέτηση του τότε υπουργού Εξωτερικών Θεόδωρου Πάγκαλου στην εισαγωγή βιβλίου σχετικά με την ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού, που κυκλοφόρησε το 1998: «Λαός φιλόανθρωπος, ο ελληνικός λαός δεν υπέπεσε σε αντιρατσιστικά ολισθήματα και θεωρίες». Αυτό εκτιμούσε ο Έλληνας πολιτικός, επιχειρώντας να δημιουργήσει την εσφαλμένη εντύπωση ότι η Ελλάδα αποτέλεσε μια εντυπωσιακή εξαίρεση στη γενική τάση.¹

Την παραπάνω εκτίμηση του Πάγκαλου διαψεύδει φυσικά η ιστοριογραφία του ελληνικού εικοστού αιώνα και ειδικά η σχετική με τα γεγονότα των δεκαετιών 1930 και 1940, η οποία κατά τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να αναδεικνύει την απήχηση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα, καθώς και τη συμμετοχή μιας μειοψηφίας Ελλήνων στον αφανισμό των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας.² Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση γύρω από τον ελληνικό

¹ Θάνος Βερέμης, Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του υπουργείου Εξωτερικών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, όπως παρατίθεται στο Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την κατασκευή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι και Τσάμηδες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ. 29.

² Βλ. μεταξύ άλλων: Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*· Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, New York: Alfred A. Knoff, 2005· Βάνα Νικολαΐδου-Κυριαΐδου

αντισημιτισμό αναπτύχθηκε με καθυστέρηση σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης, παρά το γεγονός ότι το ευρύτερο φαινόμενο του αντισημιτισμού και των ολέθριων συνέπειών του κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου άρχισε να συζητείται στην Ευρώπη αρκετά χρόνια μετά τη λήξη της τραγωδίας. Η συζήτηση αυτή καθορίστηκε από την επίδραση εμβληματικών θεωρητικών και ιστοριογραφικών μελετών, που άνοιξαν τον δρόμο για την κριτική ανάλυση του μεσοπολεμικού αντισημιτισμού, καθώς και για τους όρους της συμμετοχής μέρους των ευρωπαϊκών κοινωνιών στη ναζιστικής έμπνευσης εξόντωση των Εβραίων.³

Σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς των πολιτικών και πολιτικολογούντων που διαχρονικά επιχείρησαν να απαλλάξουν την ελληνική κοινωνία από το στίγμα του αντισημιτισμού, από την ιστορική έρευνα προκύπτει ότι οι απηγήσεις του αντισημιτισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου δεν ήταν αμελητέες. Σε μια εποχή κατά την οποία η ρητορική και οι πρακτικές εναντίον των Εβραίων κέρδιζαν έδαφος σε όλη την Ευρώπη, η αντισημιτική ρητορική ήταν αρκετά διαδεδομένη και στην Ελλάδα. Σε βαθμό μάλιστα ώστε ένα στέλεχος του φασιστικού καθεστώτος της Ιταλίας να σημειώνει σε αναφορά του του 1934 ότι το αντιεβραϊκό συναίσθημα «είναι εμφανές στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως ανάμεσα στους φοιτητές, αλλά και σε μερίδα του Τύπου», ενώ ο μόνος «ουσιαστικός φιλοεβραϊκός αντίλογος

(επιμ.), *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντιεβραϊσμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

³ Βλ. μεταξύ άλλων Χάννα Αρεντ, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Πρώτο μέρος. Αντισημιτισμός*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες 2017 (μτφρ. Βασίλης Τομανάς) και Robert Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*, Alfred A. Knopf, New York 1972.

προερχόταν σχεδόν αποκλειστικά από τις σεφαραδικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, οι οποίες όμως δεν είχαν απήχηση στο κοινό».⁴

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει το φαινόμενο του αντισημιτισμού έτσι όπως αυτό εκδηλώθηκε στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από μερίδα διανοουμένων, καθώς και από μερίδα του Τύπου. Συγκεκριμένα, η εργασία επιχειρεί να καταγράψει τα πρόσωπα και τα έντυπα που υιοθέτησαν αντισημιτικές θέσεις κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, καθώς και να τα συνδέσει με ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο σύγχρονος αντισημιτισμός, που άρχισε να διαμορφώνεται περί τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, φαίνεται ότι κατόρθωσε να αποκτήσει μια προνομιακή σχέση με τον Τύπο και τη διανόηση. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση, άλλωστε, είναι αυτή της Γαλλίας, όπου ένας όχι ευκαταφρόνητος αριθμός διανοουμένων υιοθέτησε αντισημιτικές θέσεις από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα έως την Απελευθέρωση.⁵ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι χρήση της λέξης διανοούμενος (*intellectuel*), ως ουσιαστικού, διαδόθηκε στη γαλλική γλώσσα κατά τη διάρκεια της υπόθεσης Ντρέφους. Συγκεκριμένα, όλα ξεκίνησαν το 1897, όταν ο εθνικιστής συγγραφέας Maurice Barrès αρνήθηκε να υπογράψει ένα κείμενο που του έδωσε ο σοσιαλιστής Léon Blum, με το οποίο ομάδα Γάλλων αναγνωρισμένων συγγραφέων απαιτούσε την αναθεώρηση της δίκης του Εβραίου λοχαγού που είχε καταδικαστεί για εθνική προδοσία, ύστερα από μία δίκη που έμελλε να μείνει στην ιστορία εξαιτίας των χαλκευμένων αποδεικτικών στοιχείων και της κατάφωρης κατάχρησης

⁴ Όπως παρατίθεται στο Δημήτρης Φιλίππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας* (Διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2005, σ. 218. .

⁵ Βλ. Αναστασία Κούκουνα, *Φασίστες διανοούμενοι στη Γαλλία κατά τη δεκαετία 1930*, Εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 2013 και Βασιλική Λαλαγιάννη, «Οι Γάλλοι συγγραφείς απέναντι στον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα από τον Céline στον Semprun», στο Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου (επιμ.), *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

εξουσίας. Κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης που ξέσπασε στη Γαλλία γύρω από την υπόθεση Ντρέφους, η ομάδα των υποστηρικτών της αθωότητας του Εβραίου λοχαγού, της οποίας επιφανή μέλη υπήρξαν οι Émile Zola και Anatole France, συγκρούστηκε με εθνικιστές και αντισημίτες συγγραφείς, οι οποίοι τάχθηκαν κατά της αναθεώρησης της δίκης, μεταξύ των οποίων ο Barrès, στο όνομα της προάσπισης του εθνικού συμφέροντος και της διατήρησης της εθνικής συνοχής. Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης, η ομάδα των διανοουμένων που τάχθηκε κατά του αιτήματος αναψηλάφησης της δίκης χρησιμοποίησε τον όρο «διανοούμενος» για να ειρωνευτεί και να καταγγείλει τους υποστηρικτές της αθωότητας του Εβραίου λοχαγού, καθώς και την ανάμιξη ανθρώπων των γραμμάτων σε ζητήματα εθνικής ασφάλειας που υποτίθεται ότι δεν άπτονταν των αρμοδιοτήτων τους.⁶

Προκειμένου, η μελέτη του ελληνικού αντισημιτισμού να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, τα δύο πρώτα κεφάλαια παρουσιάζουν γενικά τα φαινόμενα του αντιεβραϊσμού και του αντισημιτισμού. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρείται να προσδιοριστεί ο αντιεβραϊσμός, σε αντιδιαστολή με την έννοια του σύγχρονου αντισημιτισμού. Επίσης, παρουσιάζονται μερικές από τις κυριότερες μορφές του αντιεβραϊσμού, έτσι όπως αυτές εκδηλώθηκαν κατά τον Μεσαίωνα, καθώς και οι κυριότεροι αντιεβραϊκοί μύθοι και οι κατηγορίες εναντίον των Εβραίων που γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην προνεωτερική Ευρώπη. Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, επιχειρείται να προσδιοριστεί εννοιολογικά η έννοια του αντισημιτισμού και να παρουσιαστούν οι κυριότερες μορφές έκφρασής του. Στο ίδιο κεφάλαιο, η εργασία συζητά συνοπτικά την ανάδυση του φαινομένου του αντισημιτισμού στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στο συγκείμενο της Γερμανίας.

Το τρίτο κεφάλαιο, που αποτελεί το ερευνητικό κομμάτι της παρούσας διπλωματικής εργασίας, πραγματεύεται το ζήτημα του αντισημιτισμού στο συγκείμενο της σύγχρονης

⁶ Michel Winock, *Le siècle des intellectuels*, Seuil, Paris 1997, σσ. 14-17.

Ελλάδας και δομείται σε τέσσερις επιμέρους ενότητες. Η πρώτη από αυτές τις ενότητες επιχειρεί να εντάξει τον ελληνικό μεσοπολεμικό αντισημιτισμό στη μακρά διάρκεια και γι' αυτό τον λόγο παρουσιάζει την εξέλιξη του αντισημιτισμού στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Η δεύτερη ενότητα του τρίτου κεφαλαίου εστιάζει στις εκφάνσεις του ελληνικού αντισημιτισμού κατά τον Μεσοπόλεμο, επιχειρώντας να τον εντάξει στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών ανταγωνισμών και κρατικών πολιτικών της εποχής. Η τρίτη ενότητα παρουσιάζει συνοπτικά τα έντυπα και τους διανοούμενους που υιοθέτησαν και εξέφρασαν αντισημιτικές θέσεις κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Τέλος, η τέταρτη ενότητα του τρίτου κεφαλαίου παρουσιάζει αναλυτικά τους αντιεβραϊκούς μύθους έτσι όπως αυτοί προσαρμόστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα και διαδόθηκαν μέσα από τα ελληνικά έντυπα.

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, εκτός από την αξιοποίηση της σχετικής ξενόγλωσσης και ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, μελετήθηκε ο ελληνικός Τύπος που υιοθέτησε αντισημιτική ρητορική, κυρίως η βενιζελικού προσανατολισμού εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης και η αθηναϊκή εφημερίδα *Εσπερινή* που ανήκε στον εθνικιστή και μετέπειτα συνεργάτη των Γερμανών Αλέξανδρο Γιάνναρο. Επίσης, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν βιβλία αντισημιτικού περιεχομένου που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΝΤΙΕΒΡΑΪΣΜΟΣ

1.1. Τι είναι ο αντιεβραϊσμός;

Σύμφωνα με μια αρκετά διαδεδομένη άποψη ο αντιεβραϊσμός είναι το θρησκευτικού χαρακτήρα μίσος που προέκυψε από τις χριστιανικές θεολογικές απόψεις σχετικά με τον ρόλο των Εβραίων στο σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, για πολλά χρόνια κυριάρχησε η άποψη ότι ο αντιεβραϊσμός δεν εκκινούσε από μία ρατσιστική θέση, αλλά ότι Εβραίοι στο στοχοποιήθηκαν σε διάφορες φάσεις της ιστορίας τους απλώς και μόνο επειδή απέρριψαν το κήρυγμα του Χριστού. Με αυτή την έννοια, ο αντιεβραϊσμός διαφοροποιείται από τον σύγχρονο αντισημιτισμό, που αποτελεί ένα φαινόμενο της νεωτερικότητας και στηρίζεται σε ψευδοεπιστημονικές θεωρίες σχετικά με τα χαρακτηριστικά της φυλής και του έθνους.⁷

⁷ Marianne Moyaert, “Understanding the Difference Between Antisemitism and Anti-Judaism,” *Antisemitism Studies* 6.2 (2022): 373-393, σσ. 376-377.

Παρ' όλ' αυτά, στοιχεία φυλετικής διάκρισης εντοπίζονται και στον παραδοσιακό αντιεβραϊσμό. Όπως εξηγεί η Moyaert, ο χριστιανικός μεσαιωνικός αντιεβραϊσμός δεν περιορίστηκε στη στοχοποίηση των Εβραίων μόνο με θρησκευτικούς ή πολιτισμικούς όρους, αλλά σε πολλές περιπτώσεις ο αντιεβραϊκός λόγος διανθίστηκε από περιγραφές σχετικά με την υποτιθέμενη σωματική δυσμορφία των Εβραίων και το σκούρο χρώμα του δέρματός του, δύο στοιχεία ενδεικτικά της υποτιθέμενης δαιμονικής τους φύσης.⁸

1.2. Μορφές αντιεβραϊσμού

Ο αντιεβραϊσμός πήρε διάφορες μορφές κατά τη διάρκεια της συνύπαρξης των Εβραίων με τους Χριστιανούς. Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ο αντιεβραϊσμός εκφράστηκε κατ' αρχάς μέσα από τα θεολογικά και πατερικά κείμενα, που έτειναν να στοχοποιούν τους Εβραίους ως τον λαό εκείνο που αρνήθηκε να ακολουθήσει το Μεσσία. Επιπλέον, αντιεβραϊκές στάσεις υιοθετήθηκαν από τη νομοθεσία του ρωμαϊκού κράτους, που ήδη από την ύστερη αρχαιότητα έτεινε προς τον σταθερό περιορισμό των δικαιωμάτων των ατόμων εβραϊκού θρησκευματος. Τέλος, ο αντιεβραϊσμός εκφράστηκε στο επίπεδο των λαϊκών στρωμάτων, μέρος των οποίων άρχισε να περιθωριοποιεί τους Εβραίους με διάφορους τρόπους.⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τους πρώτους αιώνες της επικράτησης του χριστιανισμού οι Εβραίοι υπέστησαν από τους Χριστιανούς ό,τι προηγουμένως οι πιστοί της

⁸ *Ο.π.*, σσ. 384-386.

⁹ Gedaliahu Stroumsa, *From Anti-Judaism to Antisemitism in Early Christianity*, JCB Mohr, 1996, σσ. 6-7.

νέας θρησκείας είχαν υποστεί από τους παγανιστές: μαζικά πογκρόμ, εμπρησμούς τόπων λατρείας, αναγκαστικούς προσηλυτισμούς.¹⁰

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι αντιεβραϊκές στάσεις των χριστιανικών κοινοτήτων έγιναν περισσότερο έντονες ως προς τις εκφράσεις τους, ενώ τα θεολογικά κίνητρα συνδυάστηκαν με οικονομικά. Ενδεικτική της έντασης του αντιεβραϊσμού είναι η σφαγή των Εβραίων του 1096,¹¹ καθώς και η λήψη σωρείας μέτρων εναντίον των Εβραίων, κυρίως από την Καθολική Εκκλησία. Ένα τέτοιο μέτρο ήταν για παράδειγμα η απόφαση του Πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ να επιβάλει στους «απίστους» Εβραίους να ντύνονται με ιδιαίτερο τρόπο, έτσι ώστε να αναγνωρίζονται αμέσως από τους Χριστιανούς και ως εκ τούτου να εξαναγκάζονται στον περιορισμό των εμπορικών τους δραστηριοτήτων.¹² Στην ίδια λογική εντάσσονται η διαταγή της καταστροφής του Ταλμούδ από τον Πάπα Γρηγόριο Θ΄ το 1239, καθώς και η μαζική καταστροφή αντιτύπων του ιερού κειμένου των Εβραίων από τον Λουδοβίκο Θ΄ το 1242.¹³

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγάλη θρησκευτική αντιπαράθεση μεταξύ Καθολικών και Προτεσταντών δεν οδήγησε στον κατευνασμό του χριστιανικού αντιεβραϊσμού κατά τον δέκατο έκτο αιώνα. Αντίθετα, ο Λούθηρος υπήρξε λάβρος εναντίον των Εβραίων και συνέβαλε στην περαιτέρω διάδοση και εδραίωση των μεσαιωνικών αντιεβραϊκών μύθων.¹⁴

1.3. Αντιεβραϊκοί μύθοι

¹⁰ Erich Kahler, "Forms and Features of Anti-Judaism," *Social Research* (1939), σ. 471.

¹¹ Judith Bronstein, "The Crusades and the Jews: Some Reflections on the 1096 Massacre," *History Compass* 5.4 (2007): 1268-1279.

¹² *Ο.π.*, σσ. 472-473.

¹³ Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σ. 25.

¹⁴ *Ο.π.*, σσ. 25-26.

Σύμφωνα με τον Ταγκυέφ, η ιδεολογική διάσταση της εβραιοφοβίας στηρίζεται σε έξι μεγάλους αντιεβραϊκούς μύθους, οι οποίοι εμφανίζονται με διαφορετική ένταση ο καθένας από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή.

Στον αρχαίο κόσμο, ήταν αρκετά διαδεδομένος ο μύθος ότι οι Εβραίοι είχαν επιλέξει να ζουν «αποκλεισμένοι» από τους υπόλοιπους ανθρώπους και ότι μισούσαν όλους τους μη Εβραίους όπως και οτιδήποτε δεν ήταν εβραϊκό. Επίσης κατά την αρχαιότητα, ήταν ήδη διαδεδομένος ο μύθος σχετικά με τον τελετουργικό φόνο και τον τελετουργικό κανιβαλισμό των Εβραίων. Ο μύθος αυτός εξελίχθηκε με την πάροδο του χρόνου και κατά τη μεσαιωνική εποχή ενισχύθηκε από τους Χριστιανούς, που διαμόρφωσαν την πεποίθηση ότι η κλίση προς την ωμότητα και τον φόνο αποτελεί «σταθερό πολιτισμικό χαρακτηριστικό» των Εβραίων, το οποίο μεταφέρεται μέσω της μελέτης των εβραϊκών κειμένων και ιδιαίτερα του Ταλμούδ.¹⁵ Ο τρίτος μεγάλος αντιεβραϊκός μύθος αναπτύχθηκε κατά την εποχή της εμφάνισης και της εξάπλωσης του χριστιανισμού. Σύμφωνα με αυτόν, οι Εβραίοι είναι υπεύθυνοι για τη θεοκτονία που διαπράχθηκε εναντίον του Χριστού, κατηγορία που οδηγεί τελικά στη δαιμονοποίησή τους ως «τέκνων του διαβόλου». Ο τέταρτος αντιεβραϊκός μύθος είναι νεότερος από τους προηγούμενους και οι ρίζες του θα πρέπει να αναζητηθούν στην εποχή της εμφάνισης των πρώτων στοιχείων καπιταλιστικής οικονομίας. Σύμφωνα με αυτόν τον μύθο, οι Εβραίοι είναι από τη φύση τους εκμεταλλευτές και επιχειρούν να κυριαρχήσουν σε βάρος των Χριστιανών μέσω κερδοσκοπικών πρακτικών και ιδιαίτερα μέσω της τοκογλυφίας. Με τον συγκεκριμένο μύθο συνδέεται επίσης η περισσότερο σύγχρονη εικόνα του Εβραίου ως «παράσιτου». Ένας ακόμη μύθος που συνέβαλε στη στοχοποίηση των Εβραίων έχει να κάνει με την υποτιθέμενη

¹⁵ Βλ. Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη. «Μεταμορφώσεις των αντισημιτικών μύθων τον 19ο και 20ό αιώνα». Στο Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου (επιμ.), *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

τάση τους να εξυφαίνουν συνωμοσίες, έχοντας ως τελικό στόχο την παγκόσμια κυριαρχία τους. Εμβληματικό στοιχείο αυτού του μύθου αποτελούν τα περίφημα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών*, ένα ψευδεπίγραφο κείμενο των αρχών του εικοστού αιώνα, που καθόρισε τις θεωρίες συνωμοσίας του εικοστού αιώνα και αποτέλεσε ένα από τα πλέον διαδεδομένα επιχειρήματα του σύγχρονου αντισημιτισμού. Τέλος, ο έκτος αντιεβραϊκός μύθος, που συνδέεται με τον παλαιότερο μύθο τους «αποκλεισμού» και της «ξеноφοβίας», θέλει τους Εβραίους να πιστεύουν ότι ως «περιούσιος λαός» υπερτερούν έναντι των άλλων λαών, γεγονός που ενισχύει την τάση τους για κυριαρχία και εκμετάλλευση.¹⁶

1.4. Κατηγορίες κατά των Εβραίων

Ο αντιεβραϊκός μύθος του «τελετουργικού φόνου», που έχει ως στόχο να παρουσιάσει τους Εβραίους ως εγκληματικές φύσεις που θέτουν σε κίνδυνο τη συνοχή και την ασφάλεια των χριστιανικών ευρωπαϊκών κοινωνιών, διαμορφώθηκε κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα και στηρίχθηκε σε μια «προσανατολισμένη, επιλεκτική, και συστηματικά κακόβουλη ανάγνωση του Ταλμούδ, καταγγελλόμενου ως συλλογής ανήθικων και αντιχριστιανικών διδαχών, που θεωρείτο ότι υπαγορεύτηκαν από τον διάβολο».¹⁷ Σύμφωνα με το τυπικό μοτίβο του συγκεκριμένου μύθου, την παραμονή του εβραϊκού Πάσχα, οι Εβραίοι υποχρεώνονται από ένα έθιμό τους να σταυρώνουν ή να σφαγιάζουν ένα παιδί χριστιανικής οικογένειας, προκειμένου στη συνέχεια να χρησιμοποιήσουν το αίμα του για την παρασκευή του άζυμου ψωμιού που τρώνε κατά την εορτή του Πάσχα. Η πρώτη καταγεγραμμένη τελετουργική παιδοκτονία που υποτίθεται ότι διαπράχθηκε από Εβραίους πηγαίνει πίσω στα μέσα του δωδέκατου αιώνα και

¹⁶ Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σσ. 32-33.

¹⁷ *Ο.π.*, σ. 35.

χρησιμοποιήθηκε συχνά ως πρόσχημα για βίαιες επιθέσεις και απελάσεις Εβραίων στην Αγγλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο μύθος του «τελετουργικού φόνου» παρουσίασε αξιοθαύμαστη αντοχή στο πέρασμα του χρόνου, ενώ από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα άρχισε να επενδύεται με το φυλετικού τύπου επιχείρημα ότι η ροπή των Εβραίων δεν υπαγορεύεται απλώς από τα θρησκευτικά τους έθιμα, αλλά αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της φυλής τους.¹⁸ Κατά την ίδια περίοδο, εξάλλου, ο μύθος αυτός άρχισε να διαδίδεται μέσω του Τύπου ή υπό τη μορφή λαϊκών εκδόσεων, ακόμη και στην Ελλάδα. Είναι ενδεικτική η περίπτωση της Μαρίας Μηχανίδου,¹⁹ καθώς το παρακάτω απόσπασμα από άρθρο του Στέφανου Ξένου, που δημοσιεύθηκε το 1892 στο εικονογραφημένο περιοδικό *Βρετανικός Αστήρ*:

Είναι λοιπόν φυσικόν, ότι αι καλαί τάξεις των απανταχού Ιουδαίων διά πάσης χρηματικής θυσίας προσπαθούν να κατακαλύψωσι το ειδεχθές κακούργημα της ανθρωποθυσίας των παιδων, το οποίον εάν όχι κατ' έτος ως πολλοί διατείνονται πότε και πότε καταταράττει τας πόλεις, κυρίως της Ανατολής, διαπράττουσι δε τινές αμαθείς και φανατικοί Ραβίνοι των τελευταίων τάξεων, ως καθ' εκάστην εις όλας τας κοινωνίας του κόσμου διαπράττονται μεγάλοι χριστιανικοί φόνου, μεγάλα χριστιανικά εγκλήματα, τα οποία ποιούσι μέγαν θόρυβον και εξεγείρουσι κοινωνίας, αλλά τα οποία μη φέροντα θρησκευτικόν χαρακτήρα δεν παρακολουθούνται εκ του φανατισμού του στιγματίζοντος κοινωνίας, δι' ο και ταχέως εν λήθη παρέρχονται.²⁰

¹⁸ Ο.π., σσ. 36-39.

¹⁹ Μαρία Μηχανίδου, *Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις. Δράμα πρωτότυπον απολήγον εις κωμωδίαν. Ελληνοεβραϊκόν συμπόσιον εις πέντε πράξεις*, Αθήνα 1891.

²⁰ Στέφανος Ξένος, «Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις», *Βρετανικός Αστήρ*, 228, 17 Μαρτίου 1892.

Σχετικά με την κατηγορία περί συνωμοσίας εναντίον των Εβραίων, αυτή εξελίχθηκε σε τρεις φάσεις. Από τοπική συνωμοσία, κατά τη μεσαιωνική εποχή, μετεξελίχθηκε σε εθνική συνωμοσία κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, για να καταλήξει τελικά να διαμορφωθεί σε παγκόσμια συνωμοσία από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού. Η συγκεκριμένη κατηγορία στηρίζεται στην πεποίθηση ότι οι εβραϊκές κοινότητες διαπνέονται από πνεύμα ύψιστης αλληλεγγύης μεταξύ των μελών τους και ότι οι Εβραίοι δρουν συντονισμένα και στο παρασκήνιο, προκειμένου να πλήξουν τις χριστιανικές κοινότητες των γηγενών και να επιβάλουν την κυριαρχία τους. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η κατηγορία αυτή ανακατασκευάστηκε, προκειμένου να συμπεριλάβει τις κομμουνιστικές ιδέες, που απέκτησαν παγκόσμια απήχηση μετά το ξέσπασμα και την εδραίωση της Οκτωβριανής Επανάστασης και που έγιναν δεκτές ως απειλή από μεγάλο μέρος των ελίτ.²¹ Πρόκειται για τη θεωρία της λεγόμενης «εβραιομπολσεβικικής συνωμοσίας», σύμφωνα με την οποία ο κομμουνισμός δεν ήταν παρά ένα εβραϊκό κατασκεύασμα, που προοριζόταν να καταστρέψει τον χριστιανικό πολιτισμό, διασφαλίζοντας έτσι την παγκόσμια κυριαρχία των Εβραίων. Όπως εξηγεί ο Ταγκυέφ, η θεωρία αυτή προβλήθηκε με πολύ μεγάλη ένταση από τη ναζιστική προπαγάνδα κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε η μορφή του «μπολσεβίκου Εβραίου» ενσάρκωνε τον τύπο του απόλυτου εχθρού, ενώ οι αντάρτες των αντιστασιακών κινημάτων εξομοιώνονταν με τους Εβραίους.²²

²¹ Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σσ. 41-44.

²² *Ο.π.*, σ. 65.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ

2.1. Ορισμοί του αντισημιτισμού

Η Helen Fein επιχείρησε να προσδιορίσει το φαινόμενο του αντισημιτισμού με έναν περιγραφικό και ταυτόχρονα περιεκτικό ορισμό:

Προτείνω να ορίσουμε τον αντισημιτισμό ως ένα δομημένο σύνολο, λανθάνον και επίμονο, από δοξασίες που αφορούν τους Εβραίους ως συλλογικότητα, το οποίο εκδηλώνεται στα άτομα μέσω των στάσεων, και στην κουλτούρα μέσω των εικόνων, του φολκλόρ, των ιδεολογιών, των μύθων, καθώς και μέσω των δράσεων – κοινωνική ή νομιμοποιημένη διάκριση, πολιτική κινητοποίηση κατά των Εβραίων, συλλογική ή κρατική βία –, των οποίων το αποτέλεσμα είναι να περιθωριοποιούνται, να εκτοπίζονται ή να αφανίζονται οι Εβραίοι ως Εβραίοι.²³

²³ Helen Fein, “Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collectives Accusations, and Actions,” στο H. Fein (επιμ.), *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern*

Σύμφωνα με τον Γ. Μαργαρίτη, ο αντισημιτισμός γεννήθηκε στη Γερμανία της δεκαετίας του 1870, σε μια εποχή κατά την οποία οι εντιεβραϊκές δράσεις πήραν νέες διαστάσεις και περιεχόμενο.²⁴ Στο σημείο αυτό ο Έλληνας ιστορικός συμμαρξίζει την άποψη του Ταγκυέφ, ο οποίος καταδεικνύει τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου αιώνα ως τη χρονική συγκυρία κατά την οποία σφυρηλατήθηκε ο αντισημιτισμός, σε συνδυασμό με τον εθνικισμό και τον φυλετισμό.²⁵ Στην ίδια διάκριση μεταξύ του προγενέστερου αντιεβραϊσμού και του σύγχρονου αντισημιτισμού είχε προβεί πριν από τον Ταγκυέφ και η Χάνα Άρεντ, που πρότεινε τον εξής ορισμό:

Κοσμική ιδεολογία του 19ου αιώνα, η οποία δεν εμφανίζεται με αυτό το όνομα παρά μετά τη δεκαετία του 1870, έστω και αν ήταν νωρίτερα γνωστά τα επιχειρήματά της, ο αντισημιτισμός δεν είναι προφανώς το ίδιο πράγμα με το θρησκευτικής προέλευσης μίσος των Εβραίων, εμπνεόμενο από την αμοιβαία εχθρότητα μεταξύ δύο ανταγωνιστικών πίστευων. Θα μπορούσαμε μάλιστα να αναρωτηθούμε μέχρι ποιου σημείου ο αντισημιτισμός αντλεί την επιχειρηματολογία και τη σαγηνευτική δύναμή του από αυτό το θρησκευτικής προέλευσης μίσος των Εβραίων.²⁶

Antisemitism, Walter de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, όπως παρατίθεται στο Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σ. 46.

²⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 28.

²⁵ Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σσ. 12-13.

²⁶ Χάνα Άρεντ, *ό.π.*, σ. 179

Σχετικά με τη σύνδεση του αντισημιτισμού με τις φυλετικές θεωρίες του τέλους του δέκατου αιώνα, καθώς και με τον αντιεβραϊσμό των παλαιότερων εποχών, ο Ταγκυέφ διασαφηνίζει τα εξής:

Stricto sensu, η έκφραση «αντισημιτισμός» έχει ως σημείο αναφοράς την αντιεβραϊκή ιδεολογία που ανασυγκροτήθηκε στη διάρκεια του τελευταίου τρίτου του 19ου αιώνα, με βάση τη θεωρία των φυλών που καθιερώθηκε ως βουλγκάτα, η οποία, αφού ενσωμάτωσε την κοινωνικο-δαρβινιστική θεματική του αγώνα για την ύπαρξη ανάμεσα στις ανθρώπινες ομάδες, σκηνοθέτησε την αιώνια μάχη ανάμεσα σε Άριους και Σημίτες, αυτές τις δύο μυθικές οντότητες.²⁷

2.2. Μορφές του αντισημιτισμού

Σύμφωνα με τον Πιερ-Αντρέ Ταγκυέφ, η έννοια του αντισημιτισμού, όσο διαδεδομένη κι αν είναι στο πολιτικό και κοινωνικό λεξιλόγιο του εικοστού αιώνα, εμπεριέχει ένα πλήθος στάσεων και συμπεριφορών, πράγμα που επιβάλλει την περαιτέρω διασάφησή του. Επιπλέον, στην ίδια έννοια περιλαμβάνονται οι εμπειρίες τόσο θυμάτων, που έχουν υποστεί μία ευρεία γκάμα δεινών εξαιτίας του αντισημιτισμού, όσο και των θυτών, που έχουν πάρει θέση και έχουν αναλάβει δράση εναντίον των Εβραίων με διαφορετικούς τρόπους, σε διαφορετικούς χώρους και σε διαφορετικές στιγμές.²⁸

Ο Ταγκυέφ, ένας από τους σημαντικότερους ερευνητές του σύγχρονου αντισημιτισμού, περιγράφει επίσης τις μορφές που μπορεί να λάβει η εχθρότητα εναντίον των Εβραίων και τις

²⁷ Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σσ. 12-13.

²⁸ *Ο.π.*, σ. 7.

ταξινομεί «ανάλογα με την αύξουσα ριζοσπαστικότητα τους»: Η αφομοίωση των Εβραίων στην κυρίαρχη κουλτούρα της χώρας υποδοχής, που συχνά συνδυάζεται με τον καταναγκαστικό προσηλυτισμό στη χριστιανική θρησκεία, υπήρξε για αιώνες η λιγότερο ριζοσπαστική μορφή αντισημιτισμού. Στην ταξινόμηση του Ταγκυέφ ακολουθούν οι ποικίλες διακρίσεις σε βάρος των Εβραίων, που συνδυάζονται με την άνιση θέση που τους επιφυλάσσεται στις διάφορες χώρες που ζουν, και στη συνέχεια ο διαχωρισμός και η περιθωριοποίηση από το μη εβραϊκό σώμα της κοινωνίας. Η περιθωριοποίηση των Εβραίων εκφράστηκε με τη δημιουργία των περίφημων γκέτο, που είχαν ως στόχο να υπενθυμίζουν στους Εβραίους την κατωτερότητά τους σε σχέση με τους γηγενείς χριστιανικούς πληθυσμούς και ταυτόχρονα να αποτρέπουν τη «μόλυνση» του «υγιούς» πληθυσμού της πόλης από την επαφή με το εβραϊκό στοιχείο. Ο επόμενος βαθμός έκφρασης του αντισημιτισμού είναι οι φυσικές εναντίον τους επιθέσεις και οι μαζικές απελάσεις, που πραγματοποιούνται με διάφορες τρομοκρατικές ενέργειες ή με πογκρόμ από την πλευρά των αντισημιτών. Η μαζική εξόντωση των Εβραίων, η Σοά, που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, στο πλαίσιο του σχεδίου εξόντωσης του ναζιστικού καθεστώτος και με τη βοήθεια αρκετών μη Γερμανών συνεργατών του, αποτελεί την πλέον ακραία μορφή αντισημιτισμού, καθώς και μία μοναδική θηριωδία στην ιστορία της ανθρωπότητας.²⁹

2.3. Η βαθμιαία ανάδυση του αντισημιτισμού στη Δυτική Ευρώπη και κυρίως στη Γερμανία

²⁹ Ο.π., σ. 8.

Ο σύγχρονος αντισημιτισμός άρχισε να διαμορφώνεται στη Δυτική Ευρώπη των τελευταίων δεκαετιών του δέκατου ένατου αιώνα, σε μια εποχή έξαρσης των εθνικισμών. Κατά την περίοδο αυτή, ο αντισημιτισμός αυτονομήθηκε από τα εκκλησιαστικά δόγματα, ενώ οι εκφραστές του άρχισαν να αναζητούν ψευδοεπιστημονικές βάσεις, προκειμένου να στηρίξουν τον φυλετικό διαχωρισμό μεταξύ Αρίων και Εβραίων. Στη διάδοση του νέου αυτού αντισημιτισμού συνέβαλαν σημαντικά συγγραφείς όπως ο Γάλλος Edouard Drumont, που έθεσαν τα θεμέλια της νέας «ρατσιστικής οπτικής» του «εβραϊκού ζητήματος» και ταυτόχρονα έδωσαν στον αντισημιτισμό έντονα εθνικιστικό περιεχόμενο.³⁰

Αν και στη Γαλλία ο αντισημιτισμός επηρέασε ευρέα τμήματα της κοινωνίας και της διανοήσης, η χώρα στην οποία το φαινόμενο γνώρισε ανεξέλεγκτες διαστάσεις και κατόρθωσε να γίνει κεντρική συνιστώσα της κρατικής ιδεολογίας κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν φυσικά η Γερμανία. Η ιδέα των ιθυνόντων του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας για τη φυσική εξόντωση των Εβραίων είχε αρχίσει να εκφράζεται ήδη κατά τη δεκαετία του 1920, πριν από την άνοδό τους στην εξουσία. Ο ίδιος ο Χίτλερ, στον δεύτερο τόμο του έργου του *Ο Αγών μου*, διατύπωνε μία ιδέα σχετικά με το πώς θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί η ήττα της Γερμανίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο:

Εάν στην αρχή και κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαμε εκθέσει για μία και μοναδική φορά δώδεκα ή δεκαπέντε χιλιάδες από αυτούς του Εβραίου διαφθορείς του λαού στα δηλητηριώδη αέρια, τα οποία εκατοντάδες χιλιάδες από τους καλύτερους Γερμανούς εργαζόμενους κάθε καταγωγής και κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας χρειάστηκε να υπομείνουν στο μέτωπο, η θυσία εκατομμυρίων ανδρών δεν θα είχε υπάρξει μάταιη. Αντίθετα, εάν είχαμε ξεφορτωθεί εγκαίρως αυτές τις κάπου δώδεκα χιλιάδες

³⁰ Ο.π., σσ. 20-21.

*κατεργάρηδες, θα είχαμε ίσως σώσει την ύπαρξη ενός εκατομμυρίου καλών και γενναίων Γερμανών με όλο το μέλλον μπροστά τους.*³¹

Ωστόσο, ο αντισημιτισμός του Χίτλερ, από την αρχή της πολιτικής του καριέρας, στηρίχθηκε, όπως επαναλάμβανε ο ίδιος, στον «ορθό λόγο». Επρόκειτο για μια σταδιακή εξάλειψη των Εβραίων, που θα ξεκινούσε με την περιστολή των ατομικών, πολιτικών και οικονομικών τους δικαιωμάτων, όπως πράγματι συνέβη από το 1933 και μετά. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέτρα του ναζιστικού καθεστώτος εναντίον των Εβραίων από το 1933 έως το 1939 οδήγησαν στην αναγκαστική μετανάστευση του μισού σχεδόν εβραϊκού πληθυσμού της χώρας, ενώ από το 1937 είχε αρχίσει να συζητείται το σχέδιο της αναγκαστικής μεταφοράς των Εβραίων σε ένα απομονωμένο μέρος, πιθανότατα στη Μαδαγασκάρη.³²

Όπως εξηγεί ο Mazower, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος περιέπλεξε το λεγόμενο «εβραϊκό ζήτημα», καθώς με την κατάκτηση εδαφών της Πολωνίας, της Δυτικής Ευρώπης και της Σοβιετικής Ένωσης, οι ναζί οδηγήθηκαν τελικά στην ιδέα της εκβιομηχανισμένης μαζικής δολοφονίας στα στρατόπεδα θανάτου.³³

³¹ Όπως παρατίθεται στο Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σ. 54.

³² Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, *ό.π.*, σσ. 55-57.

³³ Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 162.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

3.1. Εκφράσεις αντιεβραϊσμού και αντισημιτισμού στην Ελλάδα από την Επανάσταση έως τον Μεσοπόλεμο

Οι πρώτες εκφράσεις αντιεβραϊσμού στη νεότερη Ελλάδα εμφανίζονται κατά τη διάρκεια του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία. Στο πλαίσιο των γεγονότων της Επανάστασης του 1821, οι ελληνικοί επαναστατημένοι πληθυσμοί έθεσαν επανειλημμένως στο στόχαστρό τους τους Εβραίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μεταξύ των σημαντικότερων γεγονότων που μαρτυρούν την εχθρότητα του ελληνικού στοιχείου εναντίον του εβραϊκού, αξίζει να αναφερθούν το πογκρόμ που επεφύλαξαν οι ορθόδοξοι της Οδησού εναντίον των Εβραίων της πόλης, ως απάντηση στο επεισόδιο της σκύλευσης του νεκρού σώματος του Πατριάρχη

Γρηγορίου Ε' από τους ομοδόξους τους της Κωνσταντινούπολης την άνοιξη του 1821, καθώς και η εξόντωση των Εβραίων της Τριπολιτσάς από τους επαναστατημένους Έλληνες, τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου.³⁴

Μία ακόμη σημαντική στιγμή για την εκδήλωση του ελληνικού αντιεβραϊσμού ήταν η δεκαετία του 1890. Κορυφαίο γεγονός αυτής της εποχής του ελληνικού αντιεβραϊσμού-αντισημιτισμού υπήρξαν τα γεγονότα του Απριλίου 1891 στην Κέρκυρα. Πρόκειται για το μεγάλο πογκρόμ εναντίον των Εβραίων της Κέρκυρας, με αφορμή τη δολοφονία ενός νεαρού κοριτσιού, που επεκτάθηκε και σε άλλα νησιά του Ιονίου και το οποίο τελικά περιορίστηκε μόνο χάρη στην πίεση που άσκησαν στην ελληνική κυβέρνηση ξένες δυνάμεις και στην επέμβαση ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων από την Πελοπόννησο και την Αθήνα. Όπως σημειώνει ο Γ. Μαργαρίτης, οι αντισημιτικές και αντιεβραϊκές εκδηλώσεις στην Ελλάδα του δέκατου ένατου αιώνα είχαν περισσότερο «αρχαϊκά χαρακτηριστικά», ενώ στηρίζονταν ιδεολογικά στους τυπικούς εβραϊκούς μύθους της μεσαιωνικής και νεότερης εποχής.³⁵ Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, ο Φ. Κάραμποτ, σε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο του, εντοπίζει τη γέννηση του σύγχρονου ελληνικού αντισημιτισμού στην ίδια περίοδο, οπότε οι αρχαϊκές χριστιανικές προλήψεις εναντίον των Εβραίων εντάσσονται σε μια νεωτερική ρητορική μίσους, που καθορίζεται από τον θεμελιωμένη στον αποκλεισμό εθνικισμό του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα.³⁶

Σε κάθε περίπτωση, ο σύγχρονος ελληνικός αντισημιτισμός συνέχισε να εξελίσσεται κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, οπότε οι εθνικές οργανώσεις των Ελλήνων αντιμετώπισαν

³⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, Αθήνα 2005, σ. 30-33.

³⁵ *Ο.π.*, σ. 34-38.

³⁶ Φίλιππος Κάραμποτ, «Μικρές ιστορίες με άρωμα της νεωτερικότητας (1890-93): Η Ισραηλιτική Αδελφότης Αθηνών και *Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις*», Στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Στέφανος Παπαγεωργίου και Αλεξάνδρα Πατρικίου, *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας). Κείμενα για την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 142.

με καχυποψία και εχθρότητα τους εβραϊκούς πληθυσμούς που ζούσαν σε διάφορες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας. Η τάση αυτή έγινε περισσότερο εμφανής κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν σημαντικό μέρος του μεγάλου εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης άρχισε να υιοθετεί τα προτάγματα της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και να συσπειρώνεται γύρω από τη Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν).³⁷

Με αυτή την έννοια, ένα από τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου αντισημιτισμού, δηλαδή η στενή σύνδεσή του με τη ρητορική εναντίον του σοσιαλιστικού και του κομμουνιστικού κινήματος, άρχισε να εμπεδώνεται στη Θεσσαλονίκη όπου, πράγματι, οι Εβραίοι, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο τμήμα της εργατικής τάξης της πόλης, φαίνονταν όλο και πιο πρόθυμοι για την κοινωνική αλλαγή.³⁸

3.2. Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Η ελληνική εκδοχή του αντισημιτισμού κατά τον Μεσοπόλεμο έκανε την εμφάνισή της με μεγάλη ένταση στη Θεσσαλονίκη, στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Πρόκειται για μία εποχή κατά την οποία ευρέα στρώματα της ελληνικής οικονομίας έχουν αρχίσει ήδη να αισθάνονται της συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, ενώ σημαντικό τμήμα των προσφύγων που ανήκουν κυρίως στην εμπορική τάξη της Θεσσαλονίκης, αρχίζουν να

³⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 38.

³⁸ Βλ. Sükrü H. Ilıcak, "Jewish socialism in ottoman Salonica," *Southeast European and Black Sea Studies* 2.3 (2002): 115-146.

αντιμετωπίζουν τους Εβραίους ως ανταγωνιστές που απειλούν με άμεσο τρόπο την οικονομική τους επιβίωση.³⁹

Σε αυτό το ήδη τεταμένο πλαίσιο, τον Ιούνιο 1931, με αφορμή τη διάδοση της φήμης ότι αντιπρόσωπος της εβραϊκής αθλητικής οργάνωσης Μακαμπί έλαβε μέρος σε σύσκεψη του Μακεδονικού Κομιτάτου στη Σόφια, ξέσπασαν στη Θεσσαλονίκη και δευτερευόντως στη Δράμα εκτεταμένα επεισόδια εναντίον των Εβραίων. Το ξέσπασμα εναντίον των Εβραίων πήρε τη μορφή εμπρησμών, ξυλοδαρμών και λεηλασιών, ενώ η αντισιμιτική δραστηριότητα στη Βόρεια Ελλάδα κορυφώθηκε με τον εμπρησμό του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ της Θεσσαλονίκης.⁴⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι το αντιεβραϊκό μένος στη Θεσσαλονίκη πυροδοτήθηκε μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Μακεδονία*, ενώ ο βενιζελικός τότε γενικός διοικητής Μακεδονίας στρατηγός Στυλιανός Γονατάς, βρέθηκε σε σαφώς δύσκολη θέση εξαιτίας των γεγονότων, καθώς το βενιζελικό κόμμα είχε ήδη κατηγορηθεί για αντιεβραϊκές-αντισιμιτικές τάσεις.⁴¹ Σχετικά με τον αντιεβραϊσμό των Φιλελευθέρων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός οδήγησε στη μετακίνηση μεγάλου αριθμού Εβραίων προς την αντιβενιζελική παράταξη, ενώ ένας μικρότερος αριθμός Εβραίων είχε ήδη υιοθετήσει τις επαναστατικές ιδέες του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού κινήματος.⁴²

Στα γεγονότα που κατέληξαν στην σχεδόν ολοσχερή καταστροφή του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ πρωταγωνίστησαν τα μέλη της οργάνωσης «Εθνική Ένωσις Ελλάς», που έγινε γνωστή με τα αρχικά ΕΕΕ («Τρία Έψιλον»). Η συγκεκριμένη οργάνωση είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη

³⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 38.

⁴⁰ *Ο.π.*, σσ. 40-42.

⁴¹ Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Γερμανοί στην Ελλάδα. 1. Ιστορία της Κατοχής, 1941-44*, Εκδόσεις Historia, Αθήνα 2022 (ε' έκδ.), σ. 52, 298.

⁴² Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, ό.π.*, σ. 489.

το 1927 από πρόσφυγες που είχαν πρόσφατα εγκατασταθεί στην Ελλάδα από διάφορες περιοχές του Πόντου και της Μικράς Ασίας. Ήδη από την ίδρυσή της, η συγκεκριμένη οργάνωση είχε θέσει εθνικιστικούς και αντιεβραϊκούς στόχους, αφενός εναντίον του κομμουνισμού και αφετέρου εναντίον του σιωνισμού, που και οι δύο παρουσιάζονταν ως απειλές για την Ελλάδα και ιδιαίτερα για την ελληνικότητα της Μακεδονίας.⁴³ Αξίζει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη ο αντικομμουνιστικός λόγος της οργάνωσης ΕΕΕ αντλούσε νομιμοποίηση τόσο από την αντικομμουνιστική πολιτική του επίσημου ελληνικού κράτους,⁴⁴ όσο και από την πολιτική που είχε υιοθετήσει το ΚΚΕ σχετικά με την αυτονόμηση της Μακεδονίας.⁴⁵

Η παράθεση εδώ ενός εκτενούς αποσπάσματος από μια αχρονολόγητη προκήρυξη των ΕΕΕ, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα και απευθυνόταν στους «Έλληνες εμπόρους» χρησιμεύει για να αντιληφθεί κανείς τον βαθμό ενσωμάτωσης των κυριότερων εβραϊκών μύθων από τη συγκεκριμένη οργάνωση που έδρασε στη μεσοπολεμική Ελλάδα:

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που ύπουλα και κρυφά παρασκεύασαν σ' όλα τα Κράτη, σ' όλην την ανθρωπότητα τις μεγαλείτερες καταστροφές. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που κατέστρεψαν την Ρωσσίαν και την διοικούν σήμερα με το αιματοβαμμένο καθεστώς των παρασκευάζοντες την κακουργία του παγκοσμίου εμφυλίου σπαραγμού. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που επιχείρησαν να καταστρέψουν – χωρίς να το επιτύχουν – την αναγεννωμένην Γερμανίαν. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που αναστατώνουν την Αμερικνήν εκμεταλλευόμενοι τα πειράματα του Ρούζβελτ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που πρωτοστάτησαν στην καταστροφή της

⁴³ Δημοσθένης Κούκουνας, *ό.π.*, σσ. 50-51.

⁴⁴ Βλ. Mark Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ιστωρ*, 3 (1991), σσ. 65-84.

⁴⁵ Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας και Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομιντέρν και Μακεδονικό Ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που πρωτοστάτησαν στα μαρτύρια και την διαπόμπευσιν του Γρηγορίου Ε'. Οι Εβραίοι που δεν ήθελαν ούτε θέλουν τους Έλληνας στην Θεσσαλονίκη. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που δεν μιλούν Ελληνικά ούτε τα παιδιά τους στέλλουν στα Ελληνικά Σχολεία. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που υπήρξαν οι ιδρυταί του κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδος (Μπεναρόγιας) και οι πρώτοι προσχωρήσαντες εις το Εν. Κομμουνιστικόν Μέτωπον. ΑΥΤΟΙ ΟΙ ΙΔΙΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ που τις περισσότερες φορές δεν έχουν την Ελληνικήν υπηκοότητα, τελευταία, εδώ και δύο-τρία χρόνια ΟΡΓΑΝΩΝΟΥΝ με υπομονήν, επιμονήν και την αριστοτεχνική συνωμοτικήν ικανότητά τους, την ΓΕΝΙΚΗΝ ΕΠΙΘΕΣΙΝ τους κατά των Ελλήνων Εμπόρων, κατά της Ελληνικής Εθνικής Οικονομίας.⁴⁶

Οι εβραϊκοί μύθοι προσαρμόζονταν φυσικά στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, ενώ από την προκήρυξη φαίνεται καθαρά και η ταύτιση των ΕΕΕ με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της Γερμανίας.

Στο επίπεδο των πολιτικών ηγεσιών που φλέρταραν με τον αντισημιτισμό και ευρύτερα με τις ναζιστικές και φασιστικές ιδέες του Μεσοπολέμου, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος του Γεωργίου Μερκούρη, που ιδρύθηκε το 1934 και φέρεται να έλαβε γενναίες χρηματοδοτήσεις από το φασιστικό κράτος του Μουσολίνι.⁴⁷

Εκτός από τα ΕΕΕ και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Μερκούρη, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1930 δραστηριοποιούνταν επίσης οι ναζιστικού προσανατολισμού οργανώσεις «Τρίαινα», «Πανελλήνιο Εθνικό Μέτωπο» και «Εθνικό Κυρίαρχο Κράτος».⁴⁸ Η τελευταία οργάνωση, μάλιστα, είχε ιδρυθεί το 1934 από τον Θεόδωρο Σκυλακάκη, μετέπειτα υπουργό

⁴⁶ Όπως παρατίθεται στο Δημοσθένης Κούκουνας, *ό.π.*, σσ. 298-299.

⁴⁷ Δημήτρης Φιλιππής, *ό.π.*, σσ. 216-217.

⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 220.

Εσωτερικών της κυβέρνησης Μεταξά, που τον Μάιο 1936 πρωτοστάτησε στην καταστολή της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη.⁴⁹

Θα πρέπει να σημειωθεί, άλλωστε, ότι ο ελληνικός αντισημιτισμός ενισχύθηκε ποικιλοτρόπως από την πολιτική του ναζιστικού κράτους της Γερμανίας, στο πλαίσιο της διείσδυσης του Τρίτου Ράιχ στην Ευρώπη, όπως συνέβη και σε άλλες χώρες, η εξωτερική πολιτική των οποίων δεν ταυτιζόταν στον επιθυμητό βαθμό με αυτή της Γερμανίας.

3.3. Αντισημιτικός τύπος και διανοούμενοι

Όπως αναφέρθηκε ήδη, στην προπαγανδιστική αυτή εκστρατεία εναντίον των Εβραίων πρωταγωνίστησε η βενιζελική εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης και ο αρχισυντάκτης της Νίκος Φαρδής.

Εκτός από τη μεγάλη κυκλοφορία *Μακεδονία*, αντισημιτικές θέσεις διατυπώθηκαν επίσης από τη μικρότερη εφημερίδα της Αθήνας *Εσπερινή*, η οποία ανήκε στον Αλέξανδρο Γιάνναρο, ιδρυτή της Οργάνωσης Ελλήνων Εθνικιστών.

Τέλος, ένας από τους διανοούμενους που πρωτοστάτησαν στη διάδοση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα ήταν ο ιατρός Αριστείδης Ανδρόνικος, που κατά τη διάρκεια της Κατοχής ανέλαβε την ηγεσία της προδοτικής οργάνωσης ΕΣΠΟ. Ο Ανδρόνικος υπήρξε συγγραφέας, μεταξύ άλλων, του βιβλίου *Ο Ιούδας διά μέσου των αιώνων* και μεταφραστής των *Πρωτόκολλων των Σοφών της Σιών*.

Σε κάθε περίπτωση, στην Ελλάδα ο αντισημιτισμός δεν προσέλκυσε μεγάλα ονόματα των γραμμάτων, όπως συνέβη για παράδειγμα στη Γαλλία, με ενδεικτική την περίπτωση του πρωτοπόρου λογοτέχνη Louis-Ferdinand Céline, που σπατάλησε την πένα του στη σύνταξη

⁴⁹ Δημοσθένης Κούκουνας, *ό.π.*, σσ. 48-49.

αντισημιτικών λιβέλων και κατά τη διάρκεια της Κατοχής συνεργάστηκε ενεργά με τους ναζί.⁵⁰

3.4. Οι μύθοι του ελληνικού αντισημιτισμού

Ένας από τους βασικότερους μύθους του αντισημιτισμού που προσαρμόστηκε στα ελληνικά δεδομένα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν η υποτιθέμενη εβραϊκή επιβουλή εναντίον του έθνους. Πρόκειται για την περίφημη συνωμοσία των Εβραίων, η οποία έχει ως στόχο την παγκόσμια κυριαρχία μέσω της καταστροφής των εθνών-κρατών. Τη θεωρία αυτή ανέλαβε να εξηγήσει στο ελληνικό κοινό ο Αριστείδης Ανδρόνικος:

Και ο Τουρ-Χοσέν-Χαμισπότ σελ. 388 λέγει: «Ο Εβραίος ο οποίος εξυπηρετήσει ξένο Κράτος πρέπει να θανατωθή υπό των αδελφών του, οι οποίοι εξυπηρετούν ούτω τον Θεόν».

Και οι υπηρετούντες εις τα χριστιανικά Κράτη μη θανατωθέντες υπό των αδελφών των τι εξυπηρετούν; Βεβαίως τας υποδειξείς και διαταγάς της εβραϊκής υπερκυβερνήσεως, άρα το έργον δεν είναι τίποτε άλλα παρά μία προδοσία των εθνικών και οικονομικών συμφερόντων του Κράτους, εις το οποίον υπηρετούν ούτοι.⁵¹

⁵⁰ Αναστασία Κούκουνα, *ό.π.*, σσ. 97-113.

⁵¹ Αριστείδης Ανδρόνικος, *Ο Ιούδας διά μέσου των αιώνων. Οι αφανείς εχθροί της ανθρωπότητας*, Εκδόσεις «Άγιος Νικόδημος», Αθήνα 1928, σελ. 17.

Ο μύθος αυτός προβλήθηκε ιδιαίτερα έντονα το καλοκαίρι του 1931, ενώ η διάδοσή του μέσω του Τύπου πυροδότησε τα γεγονότα που κατέληξαν στην καταστροφή της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη.

Ένα σημείο που αξίζει να τονιστεί είναι ότι στην ελληνική περίπτωση ο μύθος της εβραϊκής επιβουλής εναντίον του έθνους συνδυάστηκε με τα αντιβουλγαρικά αισθήματα, που αποτελούσαν βασική συνιστώσα του ελληνικού εθνικισμού ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα. Έγραφε χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Μακεδονία* σε κεντρικό άρθρο της τον Ιούνιο 1931 σχετικά με την υπόθεση «Μακαμπή»:

Επί τη βάσει πληροφοριών αυτού του Βουλγαρικού τύπου, από τας σήλας του οποίου διά μακρών εξετέθησαν τα του συνεδρίου των Μακαμπή της Σόφιας, αλλά και εξ άλλων εγκύρων πηγών, τας οποίας δεν θα δυσκολευθώμεν ν' αναφέρωμεν ενώπιον πάσης αρμοδίας αρχής κατέχομεν το γεγονός το αναμφισβήτητον και αδιάψευστον, ότι ο αντιπρόσωπος των Μακαμπή εν Σόφια, είτε διότι ηγνώνει την Βουλγαρικήν γλώσσαν, είτε δι' άλλους λόγους, αιτίας και αφορμάς δεν έδειξε την εμπρέπουσαν στάσιν, όταν οι παράγοντες του κοιτάτου οι μετέχοντες του συνεδρίου και αυτός ο αρχιρραβίνος της Σόφιας, ύψωσαν τας χείρας προς τον ουρανόν και επεκαλέσθησαν την θείαν δύναμιν του Ιεχωβά υπέρ της αυτονομήσεως της Μακεδονίας.⁵²

Ένα ακόμη στοιχείο του μύθου σύμφωνα με τον οποίο οι Εβραίοι εργάζονται εναντίον των εθνικών συμφερόντων συνδυάστηκε με την υποτιθέμενη ροπή του εβραϊκού στοιχείου προς τη συνωμοσία. Πρόκειται για ένα θέμα που διαχρονικά αποτελεί την προμετωπίδα του

⁵² Νίκος Φαρδής, «Ίδού τι σας λέγομεν, ορθά, κοφτά και ξάστερα!», *Μακεδονία*, 27 Ιουνίου 1931.

αντισημιτισμού. Έγραφε σχετικά η *Μακεδονία* κατά τη διάρκεια των αντισημιτικών εκδηλώσεων του Ιουνίου 1931:

Οι Μακαμπή! Αυτοί είναι πλέον το ζήτημα μας. Ζήτημα δι' ημάς σοβαρώτατον και εις τους τύπους και εις την ουσίαν. Οι συμπολίται του Ισραήλ δίδουν από της πρώτης ημέρας εις τας αποκαλύψεις της «Μακεδονίας» και εις την δημιουργηθείσαν φασαρίαν, αντισημιτικόν χαρακτήρα. Το τι γράφει ο Γαλλόφωνος και Ισπανόφωνος τύπος τας ημέρας αυτάς, δεν λέγεται. Διαστρέφων τελείως το σκάνδαλον, εμφανίζει το Ισραηλιτικόν στοιχείον, το νομοταγές και το φιλόπατρι, ότι καταδιώκεται δι' οικονομικούς λόγους.

Εκείνο που εξερεθίζει εν προκειμένω είναι ότι έσπευσαν να παραστήσουν τα πράγματα εις το εξωτερικόν τερατωδώς σπουδαία. Ετηλεγράφησαν εις τας ξένας εφημερίδας, και εις τας ξένας οργανώσεις, ότι σφάζονται, ότι καίονται, ότι ευρίσκονται εν διωγμώ.⁵³

Πράγματι, η εφημερίδα *Μακεδονία* επιχείρησε να αποδώσει την ευθύνη για τις «ταραχές» στους ίδιους τους Εβραίους, καθώς και στους κομμουνιστές, οι οποίοι, σύμφωνα με την εφημερίδα, «ήθελον να εκμεταλλευθούν κομματικώς τας σκηνάς». ⁵⁴ Η υποτιθέμενη σύμπραξη Εβραίων και κομμουνιστών εναντίον του έθνους αποτέλεσε ένα ακόμη τυπικό θέμα του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού. Στο σημείο αυτό θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η στάση της *Μακεδονίας* συμβάδιζε με την επίσημη αντικομμουνιστική πολιτική του ελληνικού κράτους, που δύο χρόνια πριν, το 1929, είχε ενισχύσει την αντικομμουνιστική νομοθεσία με την ψήφιση του Ιδιωνύμου.

⁵³ «Οι Ισραηλίται εν εξεγέρσει», *Μακεδονία*, 26 Ιουνίου 1931.

⁵⁴ «Η προκλητική στάσις των Εβραίων εξηρέθισε τους Έλληνας πολίτας και αι εθνικά οργανώσεις απεφάσισαν να τιμωρήσουν τους κακοποιούς συμπολίτας», *Μακεδονία*, 26 Ιουνίου 1931.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι αρκετά χρόνια πριν από την έκρηξη του αντισημιτισμού στη Θεσσαλονίκη, η θεωρία περί εβραιομπολσεβικισμού είχε αναπτυχθεί από τον Αριστείδη Ανδρόνικο. Έγραφε χαρακτηριστικά ο Έλληνας αντισημίτης διανοούμενος:

Η ρωσική επανάσταση θεωρείται γενικώς ως επιστημονικόν πείραμα προς εφαρμογήν ωρισμένων κοινωνικών θεωριών, εστερημένον φυλετικού χαρακτήρος και τείνον εις τον διεθνισμόν.

Πλάνη αυτό είναι το πρόσχημα. Είνε η σειρά διαφόρων θεατρικών πράξεων εξελισσομένων επί της σκηνής, συμμετοχή μετημφιεσμένων ηθοποιών.

Μόνον εις τα παρασκήνια, εις τα οποία ισχυρίζομαι ότι εισέδυσα χάρις εις τας σχέσεις μου, φαίνεται ο πραγματικός χαρακτήρ της μπολσεβικικής επανάστασεως. Και ο χαρακτήρ ούτος είνε η εκδίκησις και η νίκη των ισραηλιτών της Ρωσσίας τόσον κατά της ρωσικής εθνότητος όσον και κατά της χριστιανικής θρησκείας.⁵⁵

Στο πλαίσιο της ταύτισης των Εβραίων και των κομμουνιστών, τον Αύγουστο 1931, εν μέσω της δικαστικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Φαρδή και τα ΕΕΕ από τη μία και την εβραϊκή κοινότητα από την άλλη, η *Μακεδονία* δημοσίευε στην πρώτη σελίδα της το άρθρο ενός στελέχους των ΕΕΕ με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Έλληνες περιτετμημένοι»:

Οποίαν σημασίαν έχει ο διωγμός των κακών Εβραίων όταν υφίστανται και κακουργούν οι κακοί και ασυνείδητες Έλληνες.

Διατί η μήνις εναντίον ανθρώπων οι πλείστοι των οποίων δεν εγεννήθησαν εις Ελληνικήν επικράτειαν, δεν είναι ομόθρησκοι και ουδέποτε ησθάνθησαν τον εθνικόν

⁵⁵ Αριστείδης Ανδρόνικος, *Τι εστί μπολσεβικισμός*; Αθήνα 1925, σελ. 7.

παλμόν, όταν ηθικοί και ριψάσπιδες Έλληνες αυτοί το γένος και χριστιανοί το θρήσκευμα ορθώνται ανά πάσαν στιγμήν διά να πλήξουν υπούλως την χώραν και τα ιδινικά της, τον φρονηματισμόν και τους εργάτας του.

Τι δύναται να εισφέρει εις την Εθνικήν αναδημιουργίαν η εκκαθάρισις των αλλοφύλων στοιχείων των αντεθνικώς δρώντων οίτινες καλώς παρακολουθούνται όταν ολόκληροι στρατιαί Εφιαλτών κρύπτονται εις πάσαν πτυχήν του δημοσίου βίου, έτοιμοι να στραγγαλίσωσι το όνειρον το οποίον μετά το αφάντασον κύμα της μεταπολεμικής ηττοπαθείας ήρξατο αναθρώσκον εις τον Ελληνικόν ορίζοντα...⁵⁶

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ένα σημαντικό μέρος των ελληνικών ελίτ, σε μια εποχή παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, ένιωθε την ανάγκη να στηρίξει την εξουσία του στην απειλή εσωτερικών εχθρών, είτε κομμουνιστών είτε Εβραίων.

Είναι δε ενδεικτικό ότι η αντισημιτική ρητορική της εφημερίδας *Μακεδονία* όχι μόνο ταύτιζε τους Εβραίους με τους κομμουνιστές, αλλά έβλεπε κάθε πολιτική τους απόφαση ή στάση ως υποκριτική, ως μέρος της αντεθνικής τους συνωμοσίας. Την 1η Σεπτεμβρίου, για παράδειγμα, η εφημερίδα σημείωνε ότι οι Εβραίοι της πόλης «μεταχειρίζονται παν μέσον διά να καταπολεμήσουν» τη νεοϊδρυθείσα Εφεδρική Ένωση Αγωνιστών Βορείου Ελλάδος και εξηγούσε:

ΤΙ ΚΑΜΟΥΝ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

Καθ' α πληροφορούμεθα, η Εβραϊκή Κοινότης της πόλεώς μας εξέδωκε προ ημερών εγκύκλιον, διά της οποίας καλεί τους ομοεθνείς της όπως αγοράζουν μετά φανατισμού την νεοεκδοθείσαν εφημερίδα «Νέος Δρόμος», όργανον του Αγροτικού κόμματος. Το

⁵⁶ Μενέλαος Χ. Τσητσούρας, «Έλληνες περιτετμημένοι», *Μακεδονία*, 22 Αυγούστου 1931.

ενδιαφέρον αυτό της Εβραϊκής Κοινότητας δεν οφείλεται εις τα φιλαγροτικά αισθήματα των διοικούντων αυτήν. Απλώς επιθυμούν να στερεώσουν μίαν αριστερίζουσαν εφημερίδα, ήτις προς τοις άλλοις διεξάγει αγώνα κατά των Εθνικών οργανώσεων και ιδία κατά της ΕΕΕ.

Διά τους Ισραηλίτας κάθε μέσον καταπολεμήσεως της Εθνικιστικής ταύτης οργανώσεως πρέπει να ενισχύεται φανατικώς υπ' αυτούς. Φαντάζονται ότι ούτω θα επιτύχουν την εξαφάνισιν της ΕΕΕ, της οποίας άλλωστε την διάλυσιν επισήμως εξήτησεν η αντιπροσωπεία των από τον κ. Γεν. Διοικητήν.

Αι συστάσεις της Ισραηλιτικής Κοινότητος εισακούονται πιστώως. Οι εφημεριδοπώλαι του Κεντρικού Πρακτορείου το οποίον πωλεί τον «Νέον Δρόμον» μετ' εκπλήξεώς των βλέπουν ν' αγοράζεται το φύλλον αυτό φανατικά από Εβραίους ουδέποτε αγοράσαντας ελληνικόν φύλλον...⁵⁷

Το παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται επίσης στην υποτιθέμενη αλληλεγγύη των Εβραίων, στο πλαίσιο της οποίας αυτοί δεν δρουν ως μέλη της κοινωνίας και του κράτους εντός του οποίου διαβιούν, αλλά ως υπάκουα μέλη μιας ενιαίας κοινότητας με σαφείς και προκαθορισμένους – οπωσδήποτε σκοτεινούς και κακόβουλους – στόχους. Η Μακεδονία αναφερόταν συχνά στην αλληλεγγύη που υποτίθεται ότι ένωνε τους Εβραίους εναντίον των Χριστιανών, δημοσιεύοντας ακόμη και μία έκθεση «περί της καταστάσεως του εν Θεσσαλονίκη τμήματος της Ομοσπονδίας των Ισραηλιτικών Αλληλοβοηθητικών Ενώσεων της Ελλάδος».⁵⁸

⁵⁷ «Όταν οι εθνικοί παλμοί δονούντας ελληνικάς καρδίας. Ιδρύεται η Πανεφεδρική Ένωσις Αγωνιστών Βορείου Ελλάδος. Οι Εβραίοι όμως της Θεσσαλονίκης μεταχειρίζονται παν μέσον διά να καταπολεμήσουν την εθνικιστικήν αυτήν κίνησιν», *Μακεδονία*, 1 Σεπτεμβρίου 1931.

⁵⁸ «Τα Ισραηλιτικά Αλληλοβοηθητικά Σωματεία», *Μακεδονία*, 21 Αυγούστου 1931.

Το ζήτημα της αλληλεγγύης είχε απασχολήσει και τον Αριστείδη Ανδρόνικο, ο οποίος το είχε θεωρήσει ως βασικό συστατικό της παγκόσμιας εβραϊκής συνωμοσίας:

Η υπερκυβέρνησις η εβραϊκή διοικεί εκ των παρασκηνίων, μετ' απιστεύτου μυστικότητος, όλον τον κόσμον, η δε ενότης και αλληλεγγύη του εβραϊκού λαού παραλύει όλους τους λαούς και τας θρησκείας αυτών, τούτο δε διότι οι Εβραίοι εις όλα τα Κράτη δι' αφθάστου επιτηδειότητος προκαλούν και προπαρασκευάζουν εσωτερικάς ραδιουργίας, αλληλοσπαραγμούς και κατά συνέπειαν εξασθένησιν και παράλυσιν αυτών.⁵⁹

Η Μακεδονία κατηγόρησε ευθέως του Εβραίου της Θεσσαλονίκης ως υπαίτιους των γεγονότων του Ιουνίου 1931, ενώ δεν έλειψε η προσπάθεια τα γεγονότα αυτά να συνδεθούν με υποτιθέμενα σταθερά χαρακτηριστικά της εβραϊκής φυλής, τα μέλη της οποίας έχουν την τάση να προκαλούν τους Χριστιανούς και να διαταράσσουν την ομαλή ζωή των πόλεων. Το σύντομο άρθρο, απόσπασμα του οποίου παρατίθεται εδώ, είναι χαρακτηριστικό:

Μερικοί από τους άρχοντας των συμπολιτών εβραίων παρασύροντες και τον αφελή λαόν τους στην ιδέα πως η Θεσσαλονίκη μπορεί νάναι το κεραμιδαριό τους περιέπλεξαν τα πλήθη τους σε μια οδυνηρή περιπέτεια. Τα αποτελέσματα υπήρξαν τραγικά γι' αυτούς και τους έκαμαν να τρέμουν σαν τα φύλλα μπρος στην κατάσταση που δημιουργήθηκε. Γιατί αντιλαμβάνονται ότι επήραν στο λαιμό τους, αυτοί οι δέκα-είκοσι, εξήντα χιλιάδες αθώου κόσμου...

⁵⁹ Αριστείδης Ανδρόνικος, *Ο Ιούδας διά μέσου των αιώνων*, ό.π., σελ. 18.

Μια φορά στο Κουσκουντζούκι της Πόλης ένας πλούσιος εβραίος έχτισε το μέγαρό του πίσω από την Ελληνική εκκλησία και κάθε Κυριακή βγαίνοντας με όλη του την οικογένεια στο παράθυρο κορόιδευε τους χριστιανούς που πηγαίναν στη λειτουργία. Οι χριστιανοί της συνοικίας εξαγριωμένοι αξίωσαν από την επιτροπή της εκκλησίας να υποχρεώση τον εβραίο να φύγη το γρηγορότερο από το σπίτι γιατί θάβαζαν φωτιά και δε θάφιναν λίθον επί λίθου εκεί πέρα.

Η επιτροπή εκάλεσε τον εβραίο και του σύστησε να πουλήση το σπίτι του μα εκείνος, φανατικός στο έπακρο, αρνήθηκε και να συζητήση καν αυτό το ζήτημα...⁶⁰

Η εφημερίδα *Μακεδονία* όχι μόνο παρουσίαζε ως υπεύθυνους τους ίδιους τους Εβραίους για την καταστροφή του συνοικισμού τους, αλλά επιπλέον τους ειρωνευόταν για το αίσθημα φόβου που τους είχε προξενήσει ο γενικευμένος αντισημιτισμός στην πόλη. Η είδηση που παρατίθεται είναι ενδεικτική της στάσης της εφημερίδας:

Χθες την 8ην απογευματινήν έλαβον χώραν κωμικοτραγικά επεισόδια εις τον Ισραηλιτικόν Συνοικισμόν Βαρώνου Χιρς. Κατά την ανωτέρω ώραν μία Ισραηλίτις παρασκευάζουσα φαγητόν προκάλεσε πυρκαϊάν εις το μαγειρείον της, έντρομος δεν εξήλθεν εις την οδόν Σταύρου Βουτυρά καλούσα εις βοήθειαν. Οι Ισραηλίται του Συνοικισμού νομίσαντες, ότι οι Έλληνες έχουν θέσει πυρ εις τον συνοικισμόν, κατελήφθησαν υπό πανικού και ήρχισαν σφυρίζοντες και κλείοντες των καταστήματά των εσπευσμένως. Η επελθούσα σύγχυσις υπήρξεν απερίγραπτος. Δύναμις εφίππου χωροφυλακής σπεύσασα επί τόπου εξηκρίβωσε την αφορμήν της παρεξηγήσεως και καθυσάχασε μετά κόπου τους τρομοκρατηθέντας Ισραηλίτας.⁶¹

⁶⁰ «Τα εβραϊκά...», *Μακεδονία*, 3 Ιουλίου 1931.

⁶¹ «Κωμικοτραγικά επεισόδια», *Μακεδονία*, 3 Ιουλίου 1931.

Ένας ακόμη αντιεβραϊκός μύθος που προσαρμόζεται στην ελληνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου είναι αυτός περί «αποκλεισμού» και «ξενοφοβίας». Οι Εβραίοι προβάλλονται ως λαός που δεν έχει διάθεση να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία, γεγονός που τεχνηέντως παρουσιάζεται ως αιτία της διένεξης με τους Χριστιανούς της Θεσσαλονίκης. Έγραφε σχετικά ο Νίκος Φαρδής στην εφημερίδα *Μακεδονία*:

Από την όλην όμως αυτήν υπόθεσιν ανακύπτει μία μεγάλη και βοερά αλήθεια: Ότι μεταξύ του Χριστιανικού και Εβραϊκού στοιχείου της Θεσσαλονίκης υπάρχουν παρεξηγήσεις πολλαί και μεγάλοι. Χάρη εις τας παρεξηγήσεις αυτάς είναι εύκολον ένας σπινθήρ να δημιουργήση πυρκαϊάν και μία αστραπή έκρηξιν φοβεράν. Διαπιστούται ότι δεν υφίσταται αμοιβαία εμπιστοσύνη. Είναι φανερόν ότι δεν υπάρχει συγγένεια αισθημάτων και σκέψεων. Είναι κατάδηλον ότι τα δύο στοιχεία χωρίζου ένα αόρατον γιγάντιον σινικόν τείχος και ότι εν αντιθέσει προς πάσαν διαβεβαίωσιν, χάσμα μέγα εστήρικται μεταξύ ημών και αυτών. Υπάρχουν βεβαίως και εξαιρέσεις. Δεν απέλειπαν οι άνθρωποι τόσον εντεύθεν όσον και εκείθεν οίτινες ειργάσθησαν διά την συνεννόησιν μεταξύ των δύο στοιχείων. Αλλ' αι προσπάθειαι των, η δράσις των, αι ενέργειαι των απέτυχον καθ' όλην την γραμμήν και ούτω είκοσι ολόκληρα έτη από της απελευθέρωσεως της Θεσσαλονίκης παριστάμεθα μάρτυρες ενός γεγονότος θλιβερού ότι ο Ισραηλιτικός κόσμος της Θεσσαλονίκης παρέμεινε μακράν ημών χωρίς να θελήση να εισέλθη εις την ιστορίαν μας, εις τας σκέψεις μας, εις τα αισθήματά μας διά τον τόπον αυτόν.⁶²

⁶² Νίκος Φαρδής, «Ίδού τι σας λέγομεν, ορθά, κοφτά και ξάστερα!», *Μακεδονία*, 27 Ιουνίου 1931.

Στην ίδια κατεύθυνση είναι χαρακτηριστικό ένα μακροσκελές πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ της εφημερίδας *Μακεδονία*, που αναφέρεται στην απαγωγή μιας νεαρής Εβραίας από Χριστιανό αξιωματικό της αστυνομίας. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ, οι αστυνομικός αναγκάστηκε να «κλέψει» την αγαπημένη του, επειδή οι γονείς της δεν συμφωνούσαν με τη σχέση τους. Με αφορμή τη συγκεκριμένη ιστορία, η εφημερίδα παρουσιάζει τους Εβραίους ως φορείς αναχρονιστικών ιδεών, αγνοώντας τα συναφή συμβάντα και τις παρόμοιες αντιλήψεις που εκείνη την εποχή επικρατούσαν σε μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής υπαίθρου και όχι μόνο:

Τα ανεκδιήγητα μαρτύρια της πτωχής νέας διήρκεσαν επί εξ ολοκλήρους μήνας κατά το διάστημα των οποίων αυτή ουδ' άπαξ ηδυνήθη να εξέλθη της οικίας ή να ειδοποιήση των αγωνιώντα εραστήν της, όστις είχε πληροφορηθή τα κατ' αυτήν. Αλλ' οι οικείοι της Τζιλδας βλέποντες πλέον ότι ουδέν ηδύναντο να κατορθώσουν διά της φυλακίσεως αυτής και των κακοποιήσεων, φοβούμενοι δε ενδεχομένην απαγωγήν της υπό του ενωμοτάρχου εξήτησαν την επέμβασιν του διοικητικού συμβουλίου του συνοικισμού. Τούτο συνελθόν προ δεκαπενθημέρου εις σύσκεψιν απεφάσισεν όπως προς ματαίωσιν της απαγωγής της Τζιλδας επιβάλουν εις αυτήν το κόψιμο των μαλλιών της και του ενός ωτίου της ακόμη αν δεν εδήλου ενώπιον του κατηγορηματικώς ότι κατέπνιγε τον έρωτά της προς τον ενωμοτάρχην...

Ακολούθως ούτοι επέστρεψαν εις τον συνοικισμόν και απεκήρυξαν εν τη συναγωγή την κόρην των και προέβησαν εις την εικονικήν κηδείαν της, εις ένδειξιν ότι την εθεώρουν ως μη υπάρχουσαν. Ενέδυσαν δηλαδή εν ξύλινον ανδρείκελλον με τα ενδύματα της Τζιλδας και θρηγνούντες διά τον θάνατον αυτής μεθ' όλων των κατοίκων του

συνοικισμού, συνώδευσαν την... εκφοράν της μέχρι των νεκροταφείων όπου έκαμαν την ταφήν υπό τας ευχάς του ραββίνου...⁶³

Μία παρόμοια ιστορία δημοσιεύθηκε και σε επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας.⁶⁴ Οι ερωτικές ιστορίες στις οποίες εμπλέκονταν Εβραίες φαίνεται ότι ενδιέφεραν ιδιαίτερα τη *Μακεδονία*. Ωστόσο, σε μία περίπτωση η εφημερίδα αφιέρωσε συνεχόμενα άρθρα και ρεπορτάζ, καθώς το σκάνδαλο αφορούσε σε μία Εβραία λεσβία που είχε συνάψει σχέσεις με μία Ελληνίδα. Η εφημερίδα δημοσίευε επίσης φωτογραφίες των δύο νέων γυναικών, καθώς και πηχυαίους πρωτοσέλιδους τίτλους, που επιδίωκαν να στοχοποιήσουν με την κατηγορία της ηθικής διαφθοράς όχι μόνο τους Εβραίους αλλά και τις ομοφυλόφιλες γυναίκες.⁶⁵

Στην πραγματικότητα, πάντως, η ξеноφοβία και ο ρατσισμός βρίσκονταν στην καρδιά των επιχειρημάτων του ελληνικού αντισημιτισμού, ο οποίος αντιμετώπιζε σταθερά τους Εβραίους ως ξένους. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τη στήριξη αυτού του αντισημιτικού επιχειρήματος, η εφημερίδα *Μακεδονία* χρησιμοποιεί ακόμη και τα μέτρα του κεμαλικού καθεστώτος εναντίον των μη Τούρκων υπηκόων και καλεί τις ελληνικές αρχές να λάβουν ανάλογα μέτρα εναντίον των Εβραίων που δεν έχουν ελληνική υπηκοότητα:

Τελευταίως εθίζαμεν εν σοβαρώτατον ζήτημα, εξ αφορμής μέτρων τα οποία έλαβε η Κυβέρνησις της Αγκύρας διά την χώραν της. Το ζήτημα των ξένων υπηκόων. Εις την Τουρκίαν, όπως άλλως τε συμβαίνει παντού, απαγορεύεται η εξάσκησις επαγγέλματος

⁶³ «Απαγωγή νεαρής και ωραιότητας εβραιοπούλας υπό ενωμοτάρχου της αστυνομίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 7 Σεπτεμβρίου 1931.

⁶⁴ «Απαγωγή νεαρής Ισραηλίτιδος υπό του Αρμενίου Ζαρέζ Κρισιάν», *Μακεδονία*, 16 Σεπτεμβρίου 1931.

⁶⁵ «Η σαπίλα της κοινωνίας. Τζούλια Πελοσόφ και Χριστοδουλίδου. Μια ιστορία γεμάτη κατασχώνη. Η κοινωνία μας οφείλει να αμυνθεί», *Μακεδονία*, 25 Οκτωβρίου 1931.

πρώτης ανάγκης εις ξένους υπηκόους. Εις τον τόπον μας, καίτοι υπάρχει ένας σχετικός νόμος, παρεμποδίζων την εξάπλωσιν του ξένου κόσμου, ούτε τηρείται, ούτε εφαρμόζεται. Είναι ανοικταί αι θύραι προς πάντας. Έρχονται ανετώτατα και ανεξέλεγκτα σχεδόν, διάφοροι, οι οποίοι δεν είχαν την ικανότητα να ζήσουν εις τας πατρίδας των και οι οποίοι τρώγουν το ψωμί των Ελλήνων. Εδημοσιεύσαμεν και σχετικήν επιστολήν αναγνώστου ο οποίος παρεπονείτο διά την κατάστασιν ταύτην. Πρόκειται αληθώς περί πληγής. Άλλοι έρχονται απ' έξω και άλλοι γίνονται ξένοι υπήκοοι διά να εμφανίζονται ισχυρότεροι και διά να ζουν μεταξύ ημών ανετώτερον και επιδεικτικώτερον. Το κακόν μάλιστα δι' εκείνους οι οποίοι είτε από σνομπισμόν, είτε από περιφρόνησιν προς την Ελλάδα προσφεύγουν εις τα ξένα προξενεία διά να λάβουν μίαν ξένην υπηκοότητα είναι φοβερώτερον. Πολλοί Ισραηλίται επροτίμησαν την ξένην σημαίαν. Ο αριθμός των ξένων υπηκόων Ισραηλιτών είναι μέγας. Και δεν φρονούμεν ότι πρέπει ν' αφίνωμεν απαρακολούθητην, ασχολίαστην, ανεξέλεγκτην την κατάστασιν αυτήν η οποία και ήδη, αλλ' ασφαλώς αύριον, θα δημιουργήση μεγάλην φασαρίαν.⁶⁶

Εξάλλου, ένα τυπικό, διαχρονικό επιχείρημα εναντίον των Εβραίων ξένης υπηκοότητας ήταν ότι αυτοί απειλούσαν τις θέσεις εργασίας των Ελλήνων. Μέσω της *Μακεδονίας*, επιχειρείται να καλλιεργηθεί αυτός ο φόβος, αυτή τη φορά στη βάση ενός άμεσου οικονομικού ανταγωνισμού:

Πολλάκις εγράψαμεν ότι υφίσταται εις την πόλιν μας ζήτημα ξένων υπηκόων, το οποίον από καιρού εις καιρόν δημιουργεί επεισόδια. Δεν διεκανονίσθη ακόμη η

⁶⁶ «Οι ξένοι υπήκοοι», *Μακεδονία*, 28 Ιουνίου 1931.

υπόθεσις του Ισπανού υπηκόου Σαμ Μπουρλά, η οποία εξήγειρε τον εκτελωνιστικόν κόσμον και έχομεν μίαν νέαν υπόθεσιν της Πολωνέζας Μία, η οποία προσελήφθη εις εν κεντρικόν κομμωτήριον πρό τινος καιρού. Οι κουρείς και οι κομμωταί ευρίσκονται εν εξεγέρσει διά την πρόσληψιν της ξένης αυτής κομμωτριάς, η οποία κατέλαβεν την θέσιν κάποιου Έλληνος βιοπαλαιστού.⁶⁷

Οι Έλληνες προπαγανδιστές του αντισημιτισμού αναπτύσσουν επίσης τον μύθο σχετικά με το εβραϊκό «παράσιτο», με την τάση των Εβραίων προς την εκμετάλλευση, τον πλουτισμό και την τοκογλυφία. Στις 27 Ιουνίου 1931, για παράδειγμα, λίγα μόνο εικοσιτετράωρα πριν από την καταστροφή του συνοικισμού Κάμπελ, η εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσίευε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η χτεσινή δίκη επί τοκογλυφία, Κατεδικάσθη εις Ισραηλίτης».

Η υποτιθέμενη τάση των Εβραίων προς τον εύκολο πλουτισμό, τις τοκογλυφικές δραστηριότητες και την απάτη είχε επίσης περιγραφεί κατά κόρον από την εφημερίδα *Εσπερινή*, συνήθως με τη μορφή ανεκδότων:

-Είνε αδύνατον να υποβάλω μήνυσι εναντίον αυτού του καταραμένου Κουν... Του εδάνεισα 1.000 φράγκα, αλλά δεν έχω καμμιά γραπτή απόδειξη.

- Στείλε του τότε μια απειλητική επιστολή, με την οποία θα του ζητάς 1.500 φράγκα.

-Μα αφού μου χρωστάει μόνο χίλια;

-Ακριβώς, θα σου απαντήση ότι σου χρωστάει μόνον χίλια! Και έτσι θα έχης την γραπτή απόδειξι που σου χρειάζεται!

-Ξαίρεις, φίλε μου Μπλουμ, δεν είμαι καλλά... Αρχίζω να χάνω την μνήμη μου...

-Μπορείτε να μου δανείσετε χίλια φράγκα;

⁶⁷ «Το ζήτημα των ξένων υπηκόων. Οι κομμωταί έχουν εξεγερθή διά την πρόσληψιν μιας ξένης», *Μακεδονία*, 23 Ιουνίου 1931.

-Έχω ασφαλισθή κατά της πυρκαϊάς και κατά της χαλάζης.

-Κατά της πυρκαϊάς καταλαβαίνω. Αλλά πώς θα μπορέσεις να προκαλέσης το χαλάζι;⁶⁸

Η έμφυτη τάση των Εβραίων προς το έγκλημα είναι ακόμη ένας αντισημιτικός μύθος που μεταφέρεται στη μεσοπολεμική Ελλάδα από μερίδα του Τύπου. Στην περίπτωση της *Μακεδονίας* τα εγκλήματα που έχουν διαπραχθεί από Εβραίους καταλαμβάνουν δυσανάλογο χώρο στην εφημερίδα και συνήθως στο πρωτοσέλιδο,⁶⁹ όπως και οι περιπτώσεις Εβραίων που κατηγορούνται για διάφορες απάτες.⁷⁰

Σε αρκετές περιπτώσεις οι μύθοι και οι κατηγορίες εναντίον των Εβραίων συνοψίζονται και απαριθμούνται επιγραμματικά, ίδιον του προπαγανδιστικού λόγου. Μια τέτοια περίπτωση είναι η προκήρυξη της Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης, που δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας *Μακεδονία*:

Ελληνικέ λαέ,

Μέσα εις τους φιλοστόργους κόλπους σου εγκλείεις μίαν μεγάλην ομάδα ανθρώπων, τους Εβραίους της Ελλάδος.

Οι άνθρωποι αυτοί, οι οποίοι προθυμοποιούνται να συμμετάσχουν εις τας Εθνικάς μας εορτάς και να δείξουν ότι είναι δήθεν φίλοι της Πατρίδος μας, δεν αφήνουν καμμίαν ευκαιρίαν χωρίς να δυσφημίσουν τα ιδεώδη Σου, χωρίς να προσπαθήσουν να σε εξαφανίσουν από του προσώπου της γης.

⁶⁸ «Εύθυμες κουβέντες. Εβραϊκό πνεύμα», *Εσπερινή*, 4 Δεκεμβρίου 1927.

⁶⁹ «Οι άθλοι ενός εκφύλου Εβραίου. Απεπειράθη να διαπράξη βιασμόν», *Μακεδονία*, 24 Ιουνίου 1931. «Ο βδελυρός αιμομίκτης απελογήθη και προεφυλακίσθη. Αρνείται ότι εβίασε την κόρη του», *Μακεδονία*, 4 Σεπτεμβρίου 1931.

⁷⁰ «Ισραηλίτης στρατεύσιμος απειπειράθη να εξαπατήση τας στρατιωτικάς μας αρχάς με πλαστόν πιστοποιητικόν ιερωσύνης», *Μακεδονία*, 13 Σεπτεμβρίου 1931.

Οι Εβραίοι είναι εκείνοι οι οποίοι το 1821 περιήγαγον τον Πατριάρχη μας Γρηγόριον τον Ε΄ ανά τας οδούς της Κωνσταντινουπόλεως.

Οι Εβραίοι είναι εκείνοι οποίοι ως Κομμουνισταί και ως συνεργάται των Κομιτατζήδων σκάπτουν τον τάφον της Ελληνικής φυλής.

Οι Εβραίοι είναι εκείνοι οι οποίοι εκδίδουν τρεις Γαλλοφώνους Εφημερίδας και καμμίαν Ελληνόφωνον.

Οι οποίοι κατά τα 3/4 είναι υπήκοοι ξένοι ενώ θησαυρίζουν εις την Ελλάδα.

Οι οποίοι προτρέπουν με την εφημερίδα τους «Αβάντε» τους τιμίους Έλληνας στρατιώτας να στρέψουν τα όπλα κατά των αξιωματικών των.

Οι οποίοι επέταξαν τον Σταυρόν από τους κοντούς των σημαιών των καταστημάτων των.

Οι οποίοι ειργάσθησαν λυσσωδώς να γίνη η Θεσσαλονίκη ελευθέρα πόλις με αρχάς Εβραϊκάς και τόσα άλλα.

Οι οποίοι τέλος δυσφημούν παντοιοτρόπως παν Ελληνικόν και με το όνομα Μακαμπή συμμετέχουν εις τα Κομιτατζιδικά συνέδρια και κηρύσσονται υπέρ της αυτονομήσεως της Μακεδονίας...⁷¹

Αν και οι μύθοι και οι κατηγορίες εμπνέονται από παγκόσμιας απήχησης πρότυπα, ωστόσο, αυτά προσαρμόζονται στο ελληνικό συγκείμενο καθώς και στις ιδιαίτερες οικονομικές συνθήκες της εποχής, που ευνοούν τον διαχωρισμό της κοινωνίας στη βάση θρησκευτικών και εθνοτικών διαιρέσεων. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, εξάλλου, ο διαχωρισμός ευνοείται από τον υλικό στη βάση του ανταγωνισμό μεταξύ Εβραίων και νεοφερμένων προσφύγων.

⁷¹ «Το ζήτημα των Μακαμπή τείνει να λάβη ήδη γενικών χαρακτήρα. Χθες οι Ισραηλίται εξετράπησαν εις ανθελληνικάς εκδηλώσεις. Σκηναί εις βάρος των φοιτητών», *Μακεδονία*, 24 Ιουνίου 1931.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως επιχείρησε να δείξει η παρούσα εργασία, ο σύγχρονος αντισημιτισμός, ως φυλετικός αντιεβραϊσμός, αναπτύχθηκε στην Ευρώπη κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα. Αυτή η εξέλιξη σημειώθηκε σε μια εποχή ανόδου των εθνικιστικών ανταγωνισμών, καθώς και σε μια εποχή εδραίωσης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και διάδοσης της μαζικής πολιτικής. Με αυτή την έννοια, ο σύγχρονος αντισημιτισμός υπερέβη τα θεολογικά όρια του παραδοσιακού αντιεβραϊσμού, που είχε αναπτυχθεί στην Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα, αναζητώντας όχι μόνο ψευδοεπιστημονικές βάσεις αλλά και θεωρητική στήριξη. Τη στήριξη αυτή επιχείρησε να του την προσφέρει μερίδα διανοουμένων, οι οποίοι επαναδιατύπωσαν τις παλαιές κατηγορίες εναντίον των Εβραίων, παρακινήμενοι κατά κύριο λόγο από εθνικιστικά κίνητρα.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς, ο φυλετικός αντιεβραϊσμός άρχισε να διαδίδεται σε διάφορα επίπεδα από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και μετά. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ο αντισημιτισμός άρχισε να

διαπλέκεται με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους Εβραίους, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, καθώς και με τους εγχώριους πολιτικούς ανταγωνισμούς, τόσο μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, όσο και μεταξύ κομμουνιστών και αντικομμουνιστών.

Ωστόσο, ο ελληνικός αντισημιτισμός υπήρξε περιορισμένης κοινωνικής αποδοχής. Ο Mark Mazower σημειώνει χαρακτηριστικά:

Ο θρησκευτικός αντισημιτισμός κι ένα αίσθημα εθνοτικής αντιπαλότητας και ανταγωνισμού χρωμάτισαν την ατμόσφαιρα της μεσοπολεμικής πόλης [σ.σ. Θεσσαλονίκης]. Όπως όμως είδαμε, έγιναν συνταγή βίας μόνο όταν οι πολιτικοί προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν μια αντιεβραϊκή πολιτική για δικό τους εκλογικό όφελος. Τα στερεότυπα διευκόλυναν τον εμπρησμό του Κάμπελ, αλλά δεν ήταν εκείνα που τον γέννησαν. Ούτε εμπόδισαν τα στερεότυπα τις ελληνικές αρχές ν' αναγνωρίσουν και να υποστηρίξουν τον εβραϊκό βίο με ποικίλους τρόπους... Ο μητροπολίτης Γεννάδιος και ο ραβίνος Κόρετς διατήρησαν εγκάρδιες σχέσεις και προσπάθησαν να διασφαλίσουν ότι και τα ποιμίτιά τους θα έκαναν το ίδιο. Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας του 1930 οι πηγές των διακοινοτικών εντάσεων άρχισαν να στερεύουν, την ίδια ώρα που ο επίσημος αντισημιτισμός φούντωνε στη Γερμανία, την Πολωνία και τη Ρουμανία. Αν είχαν αφαιρεθεί μόνοι τους, οι Έλληνες και οι Εβραίοι πιθανότατα θα είχαν λύσει τις διαφορές τους.⁷²

Παρά την περιορισμένη απήχηση του αντισημιτισμού στο επίπεδο της ελληνικής κοινωνίας, οι δημοσιογράφοι και οι συγγραφείς που επιχείρησαν να διαδώσουν τον αντισημιτισμό στην

⁷² Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, ό.π.*, σσ. 493-494.

Ελλάδα του Μεσοπολέμου σε γενικές γραμμές δεν πρωτοτύπησαν. Η ρητορική τους κινήθηκε στο πλαίσιο των ήδη χιλιοειπωμένων κατηγοριών εναντίον των Εβραίων, με κυριότερη την κατηγορία περί συνωμοσίας. Η κατηγορία αυτή, ωστόσο, προσαρμόστηκε στο ελληνικό συγκείμενο και συνδυάστηκε τόσο με την υποτιθέμενη κομμουνιστική απειλή όσο και με τα παραδοσιακά ελληνικά αντιβουλγαρικά αισθήματα, ιδιαίτερα στη βόρεια Ελλάδα.

Οι Έλληνες αντισημίτες αξιοποίησαν επίσης τον μύθο σχετικά με τη ροπή των Εβραίων προς τον εύκολο πλουτισμό, σε μια εποχή κατά την οποία πολλοί Έλληνες έβλεπαν τα εισοδήματά τους να μειώνονται εξαιτίας των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιπτώσεις αυτές υπήρξαν περιορισμένης έκτασης στην Ελλάδα, γεγονός το οποίο ίσως εξηγεί και τη μικρή απήχηση του αντισημιτισμού στην ελληνική κοινωνία.

Τέλος, ο αντισημιτικός Τύπος επιχείρησε να παρουσιάσει τους Εβραίους ως εγκληματικές φύσεις και ως ανήθικα στοιχεία, σε μια προσπάθεια να υπερτονίσει τον υποτιθέμενο κίνδυνο που αυτοί αντιπροσώπευαν για τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας.

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να αποτελέσει μια μικρή συμβολή στη μελέτη του φαινομένου του αντισημιτισμού στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη του αντισημιτισμού παραμένει επίκαιρη, καθώς αυτός δεν έχει εξαλειφθεί από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ συχνά συμβαδίζει με τον ρατσισμό που στις μέρες μας στοχοποιεί ανθρώπους εξαιτίας της διαφορετικής καταγωγής ή του ιδιαίτερου θρησκευματός τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Εφημερίδα *Μακεδονία*

Εφημερίδα *Εσπερινή*

Ανδρόνικος, Αριστείδης. *Ο Ιούδας διά μέσου των αιώνων. Οι αφανείς εχθροί της ανθρωπότητας*. Εκδόσεις «Άγιος Νικόδημος», Αθήνα 1928.

Ανδρόνικος, Αριστείδης. *Τι εστί μπόλσεβικισμός*; Αθήνα 1925.

Μηχανίδου, Μαρία. *Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις. Δράμα πρωτότυπον απολήγον εις κωμωδίαν. Ελληνοεβραϊκόν συμπόσιον εις πέντε πράξεις*. Αθήνα 1891.

Ξένος, Στέφανος. «Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις». *Βρετανικός Αστήρ*, 228, 17 Μαρτίου 1892.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη. «Μεταμορφώσεις των αντισημιτικών μύθων τον 19ο και 20ό αιώνα». Στο Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου (επιμ.), *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

Άρεντ, Χάννα. *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Πρώτο μέρος. Αντισημιτισμός*. Θεσσαλονίκη, Νησίδες 2017.

Βασιλικού, Μαρία. «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ιστωρ*, 7 (1997), σσ. 153-174.

Βερέμης, Θάνος, Κωνσταντοπούλου Φωτεινή (επιμ.). *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του υπουργείου Εξωτερικών*. Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Γκίνος, Γρηγόριος. *Πολιτικές προεκτάσεις της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων Εβραίων. Θεσμικός αντισημιτισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*. (Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία). Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2021.

Δάγκας, Αλέξανδρος, Λεοντιάδης Γιώργος. *Κομμιντέρν και Μακεδονικό Ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

Λαλαγιάννη, Βασιλική. «Οι Γάλλοι συγγραφείς απέναντι στον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα από τον Céline στον Semprùn». Στο Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου (επιμ.), *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

Κάραμποτ, Φίλιππος. «Μικρές ιστορίες με άρωμα της νεωτερικότητας (1890-93): Η Ισραηλιτική Αδελφότητα Αθηνών και *Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις*». Στο Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, Στέφανος Παπαγεωργίου και Αλεξάνδρα Πατρικίου, *Η Ελλάδα της*

νεωτερικότητας. *Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*. Κείμενα για την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, σσ. 113-142.

Κούκουνα, Αναστασία. *Φασίστες διανοούμενοι στη Γαλλία κατά τη δεκαετία 1930*. Εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 2013.

Κούκουνας, Δημοσθένης. *Γερμανική και ιταλική κατασκοπεία. 5. Ιστορία της Κατοχής, 1941-44*. Εκδόσεις Historia, Αθήνα 2022 (ε' έκδ.)

Κούκουνας, Δημοσθένης. *Οι Γερμανοί στην Ελλάδα. 1. Ιστορία της Κατοχής, 1941-44*. Εκδόσεις Historia, Αθήνα 2022 (ε' έκδ.)

Μαργαρίτης, Γιώργος. *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την κατασκευή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι και Τσάμηδες*. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Βάνα (επιμ.). *Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντιεβραϊσμού*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022.

Ταγκυέφ, Πιέρ-Αντρέ. *Τι είναι αντισημιτισμός*. Μτφρ. Αναστασία Ηλιαδέλη & Ανδρέας Πανταζόπουλος. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011.

Φιλίππης, Δημήτρης. *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*. (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2005.

Bronstein, Judith. "The Crusades and the Jews: Some Reflections on the 1096 Massacre." *History Compass* 5.4 (2007): 1268-1279.

- Fein, Helen. "Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collectives Accusations, and Actions." Στο Η. Fein (επιμ.), *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Walter de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, σσ. 67-85.
- Fredriksen, Paula, and Oded Irshai. "Christian anti-judaism: polemics and policies." *The Chambridge History of Judaism* 4 (2006), 977-1034.
- Ilicak, H. Sükrü. "Jewish socialism in ottoman Salonica." *Southeast European and Black Sea Studies* 2.3 (2002): 115-146.
- Kahler, Erich. "Forms and Features of Anti-Judaism." *Social Research* (1939): 455-488.
- Katz, Jacob. *From Prejudice to Destruction. Anti-semitism, 1700-1933*. Harvard University Press, Cambridge MA 1980.
- Mazower, Mark. «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους». *Ίστωρ*, 3 (1991), σσ. 65-84.
- Mazower, Mark. *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*. Μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001.
- Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*. New York: Alfred A. Knoff, 2005.
- Mosse, George. *Towards the Final Solution: A History of European Rascism*. London 1978.
- Moyaert, Marianne. "Understanding the Difference Between Antisemitism and Anti-Judaism." *Antisemitims Studies* 6.2 (2022): 373-393.

Paxton, Robert. *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*. Alfred A. Knopf, New York 1972.

Stroumsa, Gedaliahu. *From Anti-Judaisms to Antisemitism in Early Christianity*. JCB Mohr, 1996.

Winock, Michel. *Le siècle des intellectuels*. Seuil, Paris 1997.